

Державний архів Сумської області

ПРИЧИНА СМЕРТІ: УКРАЇНЕЦЬ

З історії вивчення Голодомору 1932-1933 років
на Сумщині

Суми - 2008

В брошурі окреслено головні напрями історичних студій, проведених архівістами області, науковцями з дослідження геноциду українського народу.

Окремі графіки, розроблені за описами фонду Р-7720 Державного архіву Сумської області показують динаміку смертності на основі тих актових записів, які збереглися.

Відповідальний за випуск: Іванущенко Г.М.
Опрацювання графіків: Барило О.Б.
Технічний редактор: Наталуха А.С.

“Мені й тепер чується глухий стогін вмираючих безвинних добрих людей...”

*Л.А. Покидченко, начальник відділу організації
та координації архівної справи Державного архіву Сумської області*

Ой, люди, недарма весь народ сумує,
А великий голова ні чорта не чує.
Наші красні комісари, що ж ви наробили,
Із нас кожу поздирали, собі галифе пошили.
Він прикази віддає – продналог давайте,
Беріть де хочете, хоч з-під нігтів колупайте.
А з чого ж ми почерпнем на ті продналоги?
Хіба підем грабувати край битой дороги.
На дорозі вже хватає сердитого люду,
Приучилися вони до такого труду...
Барахло, худобу тягнуть, скрині розкривають.
А не змовчиш, що скажеш – зуби вибивають.
Розумніють мужики в своєму куточку,
Доки будуть грабувати останню сорочку.
Розуміють мужики, на що це похоже.
Ой, хто ж прийде та його знищить.

*(“Пісня про продналог”, за виконання якої сліпого кобзаря
Ляшенка було заарештовано
5 червня 1926 року в с. Ворожба органами ДПУ)¹*

Україна, її народ, якими вони постають з цієї думи. Люди сподівались на краще, вони не знали, що не мине і шести років, як біда, страшніша за все, що довелося пережити народам світу, звалиться на Україну, на її народ, саме на народ України без національностей. Люди були винними вже тому, що народилися, жили і працювали на Україні, що любили її і хотіли бачити її багатою і щасливою.

Назва цієї навали – голод. Страшне слово, яке закрило собою величезну країну, квітучу, родючу і щедру. Нам зараз неможливо навіть уявити, як це нічого їсти сьогодні і завтра, коли давним-давно з’їли все, що можна їсти, і все, що не можна, також з’їли, а до нового врожаю ще нескінчені місяці, схожі на роки. Вченим, мабуть, ще доведеться встановити, що відбувається з людиною, коли вона насильно позбавлена їжі, які процеси проходять в неї на молекулярному рівні, коли людина перестає бути людиною, була і не стало її. А це був не голод, а голодомор, тобто моріння голодом. Значить були ті, яких морили, і ті, хто морив. Помирали люди молоді, здорові, яких можна було врятувати дуже просто: голодним потрібно було дати хліба. Ні, скоріше не дати, а повернути, бо вони, ці люди, виростили його, зібрали, зібрали для того, щоб його весь до зернятка вивезли з України...

Документи, що зберігаються в архівах, свідчать про те, що голод було організовано свідомо. Багато людей вважає, що матеріалів про голодомор майже немає, або вони знаходились на спецохороні і були недоступні для дослідників. Між тим, майже всі матеріали, які використані в даному нарисі, знаходились і знаходяться на відкритому зберіганні, просто вони не вписувались в струнку картину радянської історичної науки і їх намагались не помічати.

Повідомлення про пряму загрозу голодної смерті зустрічаються вже з грудня 1931 року. Не зважаючи на докладну і точну інформацію з місць про те, що хліба у селян не досить, план хлібозаготівель затверджено надзвичайно високий, – це стало першим кроком до організації голоду. Спочатку забрано з колгоспних комор зерно, яке не роздали селянам у

сплату за трудодні, потім – фуражний фонд, насіннєвий матеріал і, нарешті, шляхом обшуків по хатах забрано рештки зерна, яке селяни одержали як аванс на трудодні. Всі ці заходи розроблялись на державному рівні: в серпні 1932 року партійні активісти здобули законне (тільки вдумайтесь в це слово) право конфіскувати зерно в селянських господарствах, тобто звичайну собі крадіжку і грабежі було узаконено. А з іншого боку, в цьому ж місяці було прийнято закон, який передбачав смертну кару за розкрадання соціалістичної власності: будь-який чоловік, жінка, дитина, затримані зі зменькою зерна на полі, могли бути страчені, або в вигляді особливої милості карались десятками роками каторжних робіт.

В матеріалах колгоспу ім. Петровського с. Будилка Лебединського району збереглося багато свідчень про передачу до суду справ колгоспників. 12 березня 1932 року об'їждчиком артїлі було затримано колгоспника Шапошника Мусія Олександровича. При обшуку в нього виявили 45 кг картоплі, причому він не відмовлявся від того, що взяв її в колгоспній ямі. Цей вчинок здійснив тому, що своєї картоплі давно немає, бо йому ще з осені недоплатили по трудоднях те, що йому належало. Сім'я Мусія Олександровича складалася з 9 душ, які голодували, бо купити продуктів було ні за що².

28 липня 1933 року в цій же артїлі протоколом засідання правління “за крадіжку колосів на першій бригаді колгоспника Семенюту Данила Петровича” лишили пайки і справу передали до суду³. Таких прикладів можна привести безліч по любому селу.

В документах відображені численні факти крадіжок овочів, картоплі, коней “для споживання”. Це спостерігалось в селі Бакирівка, Олешня, Яблучне Охтирського району та селах Недригайлівського району – “43 випадки крадіжок корів та коней – 10 випадків” лише протягом березня 1933 року⁴.

Ось протокол допиту обвинувачуваної Гвоздецької Параски Дмитрівни, 26 років, с. Рогинці Великобубновського району: “7 червня 1932 року приблизно о 3 год. ранку я сама пішла до загального хліву колгоспу, двері хліва були незамкнені, у цьому хліві була прив'язана корова. Я взяла її, вдома подоїла... Крадіжку скоїла тому, що відсутні харчі. У мене 3 дітей, старшому – 5 років, меншому – 8 міс, чоловік засуджений”. Їй дали 5 років, але потім замінили умовно⁵.

Людей закликали збирати компромат один на одного. На зборах колгоспників артїлі ім. Шевченка с. Лозова Роменського району 5 серпня 1933 року було вирішено: “Один за одним слідити, щоб ніхто не тер колос, і своєчасно інформувати правління...”⁶.

Слова “голод”, “голодна смерть” рідко, але все-таки зустрічаються в документах 1932-1933 років. Лебединський райвиконком розіслав до всіх голів колгоспів району 24 березня 1933 року листа, в якому говорилося: “В окремих колгоспах є окремі двори, що голодують, а ви не вживаєте ніяких заходів, ніби це вас не стосується...”⁷. Знову пропонувалось шукати закопаний хліб, а особливу увагу приділяти доносам одне на одного – впроваджувати натурнагороду хлібом, тобто, чим більше людей помре голодною смертю, тим більше хліба одержить донощик. Свята заповідь – “не убий”, не було тобї місця на Україні. “Окремі випадки голодухи повинні бути ліквідовані на місцях негайно”. І вони були ліквідовані – не стало кому голодувати.

В документах Недригайлівського райкому КП(б)У збереглися таємні інформаційні листи оперуповноважених ДПУ з місць за лютий-березень 1933 року, в яких повідомлялось про голод. В с. Литовка 16 лютого померло 10 громадян через вживання хліба з гнилого лушпиння. Цьому в райкомі не повірили, організували перевірку і зробили висновки, що це “провокації на голодну смерть”, а “гроби з мертвими”, які деякий час не закупували, – “це просто вигадки правління колгоспу і сільради”⁸.

В Недригайлівському районі також були зареєстровані випадки голодної смерті. Постановою Недригайлівського райкому від 25 березня 1933 року зазначено: 1. “... в с. Рубанці зареєстровано факти смерті від голоду 3-х дітей, батьки яких закопали в погребі. Протягом же лютого місяця в цьому ж селі вмерло 20 чоловік з різних хвороб і частина з них від недоїдання. Зараз, як по с. Рубанці, так і по інших сільрадах, є випадки смерті, як колгоспників, так і одноосібників от недоїдання: Недригайлів – 1 чоловік, Курмани – 2, Зеленківка й інші.

2. Є випадки, як серед колгоспників, так і одноосібників, що зараз опухли від недоїдання: Сакуниха, Вільшана й інші...”⁹

В Ульяновському районі “криме участившихся случаев смерти от недоедания, которые доходят до 10-15 человек на день в некоторых селах, есть случаи людоедства (в Марковке)”¹⁰.

В постанові бюро Тростянецького райкому КП(б)У за 12 березня 1933 року відзначено, що “в ряде сел, как Боромля, Жигайловка, Бранцовка, Белка имеется значительное количество хозяйств (100-150), а по другим 15-20, которые находятся в тяжелом продовольственном положении и голодают. Одновременно с этим увеличилась смертность, особенно старых возрастов и детей... В селе Жигайловка на кладбище скопилось около 16 гробов незакопанных...”

Але висновок з цього дивний: “Предложить секретарям партийных ячеек не допускать ни одного случая голодовки коммунистов, комсомольцев и колхозного актива, а фракции райисполкома выделить для этого специальный фонд”¹¹.

Книга обліку членів колгоспу і сімей по артілі ім. Лисянського с. Межиріч за 1933 рік надає відомості про померлих: “Довгалева Віра – 10 років, Микола – 5, Ніна – 2 – померли; Покутній Василь – 34, Явдоха – 34, Настя – 6 – померли, Любка – 4, Олексій – 2 – сироти; Покутний Петро – 28, Векла – 27, Санька – 1 – померли; Копиця Василь – 40, Панас – 7, Петро – 5, Дмитро – 3 – померли”¹².

В фонді Роменської районної інспектури народногосподарського обліку є лист Засульській сільраді за вересень 1933 р.: “Повертаючи при цьому 19 шт. лікарських свідоцтв про смерть, пропонується оформити їх. Крім того, зі слів вашого реєстратора виявляється, що в сільраді ще мається велика кількість незареєстрованих свідоцтв...”¹³.

Заява Стадника Івана Мусійовича до Маловисторопської продподаткової комісії та сільради за 29 липня 1932 року: “Прошу вас разобраться, з яких радощів ви наложили на мене такий продналог. 90 руб. не плачу, в хозяйстві не добавилось нічого, а понищилось; земля не засіяна, тому що нічим було, зерно забрали. Які ви наложили 57 руб. базарні, коли я на базарі і на копійки не продав, а тільки з базару паляниці купував. Які ви на мене доходні 200 руб. наложили. Я чоловік больной, но край заставляє працювать – сімейства 9 душ і нетрудоспособні, як вам представляв справки от врача о болезни, но ви не звертаєте уваги. Я зостався босий і голий, і діти пухлі з голоду... І я доходні оплачую, де работаю, плачу членські внески, і культурні, і доходні, і кожен місяць отчисляю на позикку. Прошу разобраться з делом в скором времени”. Але резолюція на заяві гласить: “Нараховано податок вірно, на непрацездатних знижено при нарахуванні, а прибуток хлібоборобських враховано вірно, а тому в проханні відмовити за борги...”¹⁴.

“До президії Роменського райвиконкому від гр. с. Артюхівка Микитенка Романа Якимовича. Маю віку 70 років, сім’ї 6 душ, з яких тільки 2 працездатні. Під час революції я був перший за Радянську владу. 3 мої сини служили в Червиній Армії, 2 – в партизанах. Всі зобов’язання перед державою виконав вчасно. Хлібозаготівлю 1932 року на 20 листопада я виконав на 73 %, але член сільради Бурка 21 листопада прийшов, обвинив мене в зриві хлібозаготівлі (хоча я обіцяв довести на днях) і зробив із’ятіє. Забрали в мене усі харчові продукти, коняку, поросят та той хліб, що лишився. Навесні, коли я всілякими засобами придбав посівматеріали та коняку, той самої Бурка, прийшовши з бригадою, відібрав в мене весь посівматеріал і коняку, вигнали мене з моєї хати і хату продали. Я ніколи не був ворогом для держави, а тепер зостався на старості літ без притулку”¹⁵.

Косушко Григорій Андрійович звернувся з заявою до Коржівської сільради Роменського району: “Рада артілі “3– й вирішальний” вимагає від мене здати хліба як перероб за трудодні – 135 кг, крім тих 13%, що вже повернуто мною. Хліб мій був облікований бригадою, це натурчастина, яку я одержав на трудодні. За розпорядженням уповноваженого я здав державі у хлібозаготівлю 161 кг борошна, але він вимагав 2 цент. Всього одержав я на трудодні 350 кг, вивіз 161 кг в хлібозаготівлю, повернув в колгосп, як перероб 82 кг, разом віддав 243 кг, а ще винен 135 кг... Маю у себе лише 50 кг борошна і 5 душ їдців. Повертати

більше нічого”. У відповідь одержав резолюцію: “Сільрада ніяких перерахувань не робе, а виконує хлібозаготівлю”¹⁶.

Окремі “активісти” діяли як злочинці та кати.

“... в с. Порохонь при непосредственном участии членов партии... выводились несдатчики хлеба в 1932 г. в сад и вынуждались рыть себе ямы. В с. Новая Гута весной 1933 г. за незасыпку семенных фондов под видом будто за кражу сельские активисты принуждали женщину закладывать в дверь пальцы, потом отдавливали при прикрытии дверей”¹⁷.

“Голова Сватківської сільради запропонував колгоспникам річний план м’ясозаготівлі виконати протягом суток, загрожуючи арештом”, “в с. Берестівка бригадир ... заарештував контрактантів та посадив у холодний погріб”¹⁸.

В с. Кашпури Роменського району керівники сільради “під час виконання плану хлібозаготівлі робили арешти селян, садовили їх у нетоплене приміщення й держали по 3 і 5 суток, хоч вони свої плани й виконали, ... забирали печений хліб, сухарі, ... вигонили з хат і забирали все майно...”¹⁹.

По Буринському району до 1 січня 1933 року “засуджено за невиконання хлібозаготівель... до позбавлення волі куркулів по ст. 58 ч. II – 16 осіб, 3-5 років – 6 осіб, 5-7 років – 10 осіб, заможників-плановиків – 24 особи; контрактантів – 51”²⁰.

А взагалі, як зазначено на засіданні бюро Липоводолинського райкому КП(б)У 18 грудня 1932 року, потрібно посилити репресивні заходи, бо “... із 63 справ, що заведено в розкраданні громадської власності, жодного не віддали до розстрілу”²¹.

Для виконання планів хлібозаготівлі на село надсилали “штурмові ударні бригади”, “буксирні бригади”, до яких входили робітники органів ДПУ, прокуратури, парткомів, активісти. У селян відбирали останнє, що у них лишилось, – землю, забувши про лозунг, яким перед всім світом пишалися більшовики – “Землю – селянам”. Постановою Шосткинського райвиконкому від 21 листопада 1932 року було позбавлено “права на землекористування та садиби, а також конфісковано будівлі та реманент Полозка С.І, Оницького А.В., Труса М.М., Бензіна Ф.Й., а їх самих вислано за межі району”²², причому навіть формально не додержувались своїх же законів. Путивльська газета “Ленинский путь” в січні 1933 року опублікувала постанову райвиконкому про позбавлення права на землекористування громадян району на підставі не судового слідства, а просто “путём опроса”²³.

Досвід “передових” бригад пропонувалось переносити на відсталі села.

Постановою Роменського райвиконкому 21 січня 1933 року відзначено роботу по хлібозаготівлі активу села Золотиха та, “зважаючи на досвід боротьби за хліб по с. Золотиха, зобов’язати сільраду та колгосп виділити бригаду з найкращих колгоспників та активних одноосібників та надіслати в Нову Греблю для допомоги в хлібозаготівлі”²⁴.

Хлібороби намагались протестувати, висловлювати своє відношення до хлібозаготівлі. В інформаційному листі Середино-Будського райкому КП(б)У до Київського обкому говориться про те, як одноосібники ставляться до хлібозаготівлі: “Что хотите делайте – хлеба не повезём. Нужно переключиться с индустриализации на стройку допров, а то некуда будет сидеть за хлебозаготовку. Теперь и мы, как Украина пойдём с сумками”²⁵.

Бідняки-одноосібники Конотопщини казали: “У нас забирают последний хлеб и ничего нам не оставляют, а когда мы его сдадим, то весной будем голодать”²⁶.

Збереглися донесення за березень 1934 року про сліпого бродячого гармоніста, що проводив контрреволюційну агітацію проти хлібозаготівлі в 1933 р.²⁷, та тексти частушок про події 1932-1933 років:

*“Коли Ленін умирав,
Сталіну приказував,
Щоб ти хліба не давав,
Сала не показував”*²⁸.

Органами ДПУ в листопаді 1932 року було виявлено і ліквідовано “контрреволюційну” організацію “Вільне козацтво”, що діяла в селах Жолдаки, Кузьки, Гути, Малий Самбір

Конотопського району і мала не меті підготовку збройного повстання проти радянської влади²⁹.

Спочатку люди вірили в те, що керівництво не знає про становище, яке склалося на Україні, писали до Політбюро ЦК КП(б)У³⁰, намагались довести, що плани хлібозаготівлі нереальні.

На загальних зборах членів Гарбарівського колгоспу “Червона Україна” 1 серпня 1932 року вирішили: “План по колгоспу рахувати як перебільшений, а тому і нереальний, якого прийняти нема змоги, а тому прохаємо райвиконком переглянути та зменшити”. 3 серпня 1932 року відбулися нові збори, на яких зазначено: “Урожай хліба похорий, плана прийняти цілком не можна, як план прийняти... , тоді народ зостанеться голодний, за що прийде-ся відповідати перед масою...” Але уповноважений по хлібозаготівлі запропонував таку резолюцію: “План... в кількості 680 ц визнати за реальний і ствердить...”³¹ До того ж з сільради одержали листа – “через ваш кулацький саботаж нашу сільраду занесено на чорну дошку”³².

Газети публікували цілі списки сіл, занесених до “чорної дошки”. 18 листопада 1932 року Конотопська газета “Комуна” надрукувала таку інформацію: “За ганебні теми у виконанні річного плану хлібозаготівлі, зокрема по продовольчим культурам, заносимо на “чорну дошку” такі села: Бочечки, Козацьке, М. Самбір, Хижки”. “Чорна дошка”, тобто село, опинялось в блокаді: ніхто не міг вийти і зайти до села, не було ніякого постачання, провадились постійні обшуки. Згодом вся Україна опинилась на “чорній дошці”.

“Всі члени колгоспу “Вперед” с. Процівка Роменського району в сучасний момент не забезпечені харчуванням, і більшість колгоспників покинула роботу, позаяк робити голодними не можуть. Роботи в колгоспі зірвані, надалі покинуть роботу і та мала кількість, що обслуговує скот і тоді невідомо, відкіль брать робочу силу... На вимогання уповноваженого вивезти 20 ц хліба нарада колгоспу доручає правлінню артлі... підняти клопотання перед РПК про залишення останніх 20 ц в колгоспі для підтримування роботи в колгоспі...” у відповідь йшли директивні вказівки про те, що “перешкодою в виконанні планів став куркул, в'яз, симулянт”³³.

В зв'язку з тим, що судові виконавці були завантажені роботою і не в змозі були вчасно привести до виконання вироків нарсуду, справи про конфіскації майна було передано сільрадам.

Великобубнівський райвиконком 21 лютого 1932 року розіслав розпорядження до всіх голів сільрад: “... судовий виконавець не в змозі привести до виконання вироків нарсуду, через те райвиконком та нарсуд пропонує головам сільрад та уповноваженим РВК під особисту відповідальність проробити слідує: 1) по вирокрах, в яких зазначено конфіскацію всього майна та штрафи на користь держави, майно негайно описати та передати на охорону відповідним установам та організаціям села. Куркулів виселити з господарств і майно передати на охорону відповідальним особам, які б забезпечили конфіскацію та справлення штрафів на користь держави...”³⁴

Рішення про конфіскацію приймалось на засіданні громадськості: не вартим уваги було те, була людина членом колгоспу чи ні. В січні 1933 р. комісія по виконанню плану хлібозаготівель с. Михайлівка Лебединського району зайшла до Погорілого Михайла Івановича, який в колгоспі не працював, а працював в радгоспі. У нього знайшли 54 кг борошна житнього та 40 кг кукурудзи, які було конфісковано на користь колгоспу³⁵.

На всій величезній Україні людині не було місця, не можна було ніде сховатися, вся країна немов павутинням, була опутана сіткою секретних інформаторів. 29 березня 1933 року Лебединський райвиконком розіслав до всіх сільрад листа: “виявити всіх недоплатників, що виїхали з села на заробітки, і передати матеріали тим РВК, на території котрих розташовані підприємства, що на ньому має заробіток неплатник для стягнення недоплат з зарплати”³⁶. До того ж було запроваджено паспортний режим, який закріплював селян у колгоспі.

Людей лишали змоги використовувати для харчування навіть відходи. До планів колгоспам стали включати перевіювання полови та переобмолот соломи, в яких іноді зоставалось зерно, придатне для вживання. На засіданні ради артлі ім. Шевченка Лозівської сільради 9 грудня 1932 року ухвалили: "... в негайному часі перемолотити всю солому, а також перевіряти полову по колгоспу..."³⁷

Приймалися постанови про вилучення всіх без винятку домашніх засобів переробки зерна, в тому числі ступок.

Лебединський райвиконком в січні 1933 року розіслав головам сільрад листи: "РВК категорично вимагає негайно провести вилучення всіх без винятку домашніх засобів переробки зерна, в тім числі обов'язково і ступок, а також на господарства, в яких буде виявлена переробка зерна вдома, яким би засобом не проводилось, складати акти і надсилати до райзаготвідділу для притягнення винних в псуванні хліба до відповідальності..."³⁸

В зв'язку з цим селяни вимушені були брати дозвіл на помел зерна у голови сільради. Причому дозвіл давався лише тоді, коли колгосп повністю виконав план. Норма видачі на помел була така: "пшениці не більше 15 фунтів на їдця на місяць для колгоспників, для одноосібників – не більше 10 фунтів, круп – не більше 1 пуда на двір"³⁹.

Постановою Ради Народних Комісарів УСРР від 20 листопада 1932 року "Про заходи до підсилення хлібозаготівель" передбачалось: "5... припинити видачу будь-яких натуральних авансів по всіх колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівлі. 6. Колгоспи, які незадовільно виконують плани хлібозаготівлі та які видали натураванси хліба за трудовими порядком громадського харчування, а також у формі всіляких "озадків", "послідів", "відходів" тощо, понад встановленої норми (15% від фактичного обмолоту), повинні негайно організувати повернення незаконно розданого хліба..."⁴⁰

Саме тоді вперше в історії Радянського Союзу позначились "прозорі кордони" – на внутрішньому кордоні України з Росією та Білорусією стояли війська. Коли тепер говорять, що ми не звикли до кордонів, що їх ніколи не існувало, хочеться запитати: чому ж їх закрили тоді, в 1932 році, чому не пропускали помираючих людей, яких можна було врятувати шматком хліба, адже в Росії голоду не було...

Голодно було не лише в селах, а й в містах. Особливо це стосувалось людей, які не могли працювати. Зберігся лист Київського облсобезу до Конотопської робітничо-селянської інспекції за жовтень 1932 року. "За останній час до Києва надходять скарги про неподачу продуктів від інвалідних будинків: Глухівського, Городнянського, Козелецького та Ніжинського. Конотопторг не надсилає продуктів, тому інваліди голодують, розходяться з будинків та жебракують, розповсюджуючи різні нісенітниці"⁴¹.

Та найбільше від голоду страждали діти. Діти залишалися без догляду, коли вмирали батьки. Не в силах дивитися на те, як згасає дитина, батьки везли її до найближчого міста і там залишали в установах, на вокзалі, просто на вулиці. В листі Роменського райздороввідділу за серпень 1932 р. зазначено, що "з березня місяця є великий наплив підкидьків..."⁴²

Саме вони, бездоглядні діти, ставали жертвами канібалізму. І блукали діти, немов тіні, і просили подання, та нічого було подати. А матері, доведені до відчаю, божевільні, бо не знали, як допомогти їм, і помирали кожного разу, коли доводилось хватити своїх дітей – 2, 3, 5 разів, стільки, скільки дітей вони народили. Чи були де-небудь ще подібні тортури? Лише в Охтирському районі з 21 квітня по 19 серпня 1933 року було підібрано 3197 бездоглядних дітей, з яких 30% було пухлих від голоду, 814 дітей врятувати не змогли⁴³. Та й де їх можна було врятувати, якщо дитячі будинки знаходились в жахливому стані. 7 лютого 1932 року директор Роменського дитячого будинку доповідав відділу народної освіти: "Доручений мені будинок на сьогоднішній день майже в катастрофічному стані відносно забезпеченості харчовими продуктами, що може довести вихованців до повної дезорганізації та крадіжок"⁴⁴. Кількість дітей все зростала. Директор того ж дитячого будинку писав 28 квітня 1933 року до райвідділу народної освіти: "В останній час намічається особливий наплив: протягом 27 днів квітня прибула 21 особа..., дітей доводиться класти спати по двоє..." В серпні стан не покращився: "Дитячий будинок розрахований на 75 дітей. В сучасний мо-

мент дітей – 218, крім цього є фактичний щоденний приплив 1-2-3 дітей. Кошти, передані з облкомісії по боротьбі з безпритульністю, витрачені. Витрачені майже всі спецкошти. В дальнішому на кошти харчування по кошторису не можливо прогнати таку кількість дітей...⁷⁴⁵

8 березня 1933 року в доповідній записці з грифом “Не підлягає оголошенню” інспектор комісії по охороні материнства і дитинства зазначав про надходження заяв від лікарів і патронажних сестер про допомогу “тим дітям, які ослабли від недоїдання та лежать з набряками”, про “учнів, які через незадовільне харчування мають перебої в навчанні”, а дитяча їдальня охоплює лише 160 чоловік при потребі нагодувати 300 дітей⁴⁶.

В травні 1934 року було прийнято постанову Чернігівського бюро обкому КП(б)У про стан Кролевецького дитячого містечка та велику смертність дітей в 1933 р.⁴⁷

Голод приходив до кожної хати. Вчителька Яблучненської школи при відвідуванні дітей, які не ходили на заняття, бачила, що в хатах “лежали больные и голодные дети”⁴⁸, в яких не вистачало сили ходити до школи.

На засіданні бюро Липоводолінського райкому КП(б)У 19 квітня 1933 року відзначалось, що “в с. Поділки, Синівка, Підставки, Байрак та інші. ... відвідування учнів школи під кінець 3-го навчального кварталу значно знизилось, а саме: в першому семестрі, в якому відвідування пересічно по району – 90-95%, то в другому семестрі – 89-92% та під кінець третього семестру та на початку 4-го відвідування становить до 66,1%. ... з’ясувати, хто з дітей потребує в харчовій допомозі..., організувати по всіх школах гарячі сніданки... з таким розрахунком, щоб охопити 5173 учні, що потребують допомоги, з них 20% вже забезпечені”⁴⁹. Для цього встановити обов’язковий збір з селян, що мають корів, курей, картоплю, овочі. Обов’язковою постановою Лебединського райвиконкому “Про організацію харчової допомоги дитячому населенню” від 24 березня 1933 р., “вважаючи на незадовільний стан харчування дітей... 1) зобов’язати всі селянські як одноосібні, так і колгоспні двори, колгоспи та радгоспи, що мають корів, щодня здавати по одній склянці молока з кожної корови; 2)... щоденно здавати по одному яйцю з двору та фермам по одному яйцю з кожних 10 кур; 3)... зобов’язати сільради організувати збір цих продуктів, а також продуктів всіх видів харчування, як: хліб, горошина, м’ясо, жири та ін. та грошей на засадах добровільної взаємодопомоги...”⁵⁰

23 жовтня 1932 р. на загальних зборах членів Будильської артїлі ім. Петровського вирішили: “... до Жовтневого свята організувати гарячі сніданки для учнів з нормою на учня: хліба – 50 г, крупи – 20 г, картоплі – 100 г”⁵¹.

Частина дітей вирішено було передати до колгоспів на патронаж, але в колгоспах були свої діти, чий батьки померли. Лише в колгоспі “Червоний день” Кургано-Озаської сільради Лебединського району в вересні 1933 року нараховувалось 44 круглих сироти та 4 напівкруглих⁵².

Кажуть, що за кожну сльозинку дитини дістануть по заслугі, ті, хто викликав їх. А в дітей 1933 року сліз не було – нічим було плакати. Якої ж кари заслуговують ті, хто лишив дітей можливості оплакати себе, омити слізьми, очистити душу? Немає такої кари, бо не було подібних злочинів не до, ні після цього.

Місцева влада повинна була турбуватись про родини червоноармійців. Як це здійснювалось насправді розповідають наступні документи. 26 червня 1933 р. із Харкова надійшов запит до Лебединської РСІ про перевірку умов, в яких проживала 12-річна сестра червоноармійця Ігнат’єва М.І., що лишилась сиротою. 12 липня інспектор Лебединської комісії РСІ здійснила перевірку: “Сестра красноармейца Игнатъева находится в г. Лебедине в детдоме. Материальное положение плохое, помещение грязное, постельного белья нет и санитарным нормам не соответствует. Получает 300 г хлеба и 3 раза в день варёную пищу”. Але в частину пішла інша відповідь, в якій про скрутне становище не було сказано, а було написано – “Игнатъева в детдоме обеспечена наравне с другими питанием и одеждой”⁵³.

Збереглися листи червоноармійців, родини яких проживали в селах Гринченкове, Олешня, Довжик Охтирського району, в яких вони просять надати продовольчу допомогу

рідним. Збереглась і відповідь: “Калашник И.А. получил письмо, в котором семья сообщает, что помощь за все время была оказана 8 кг гречки; отец умер, остальные члены семьи (мать, брат, сестра) находятся при смерти”⁵⁴.

В травні 1933 року до голови Лебединського райвиконкому надійшов лист з артилерійського полку: “Прошу срочно оказать материальную помощь семье красноармейца 23 полка Калиты Василия Алексеевича с. Бишкинь (мать Матрёна Семёновна и брат), которые по заявлению красноармейца Калиты находятся в чрезвычайно тяжелом положении (лежат опухлые от голода)”. Відповідь гласила: “Семье красноармейца Калиты выдана помощь в апреле – 10 кг хлеба, в июле – 4 кг, 4/VII – 5 кг хлеба, пользуются общественным питанием”⁵⁵.

Голод позбавляв людину її людяності, породжував байдужість і жорстокість. Протокол вїзної сесії народного суду Великобубнівського району від 19 червня 1933 р. про вбивство в с. Яршівка 22-річної Черненко Марії Антонівни не можна читати без сліз. “Усі звинувачені поставились до Черненкової по-бандитськи: за відро картоплі, яке дівчина-сирота взяла, забили... У с. Яршівці мешкала сім’я сиріт померлого Черненка Антона в кількості 8 душ... Старша сестра Катерина вийшла заміж та поселилась на загальному дворі, де міститься худоба. 5-го проти 6-го квітня Маруся залізла до погріба Міщенка, де взяла картоплі за пазуху та в кармани. Міщенкова її піймала та почала кричати. Прибули люди, стали бити”, вночі привели до сестри “побиту, у грязі, без плаття”, сховалась під піч. “Дали сестрі мотузку і заставили накинути на ногу. Потім накинули на шию петлю і потягли”. “Свідки чули плач і стогін, вона падала в грязь, зв’язали руки... Після цього всі пішли додому, а Діденко Юрко повів далі, в балку, де знущався та мордував і залишив таку на яру, де вона оставалась до ранку і померла”. Вбивцям дали від 8 до 3 років, бо “Черненкова була слабка здоров’ям та ходила голодна, так що хоч і не дуже побили – померла”⁵⁶.

Селяни зверталися до правління колгоспів з проханням виділити продукти харчування. Якщо в 1932 році вони ще просили борошна чи зерна, то в 1933 році прохають хоча б буряків, та майже на всіх заявах стоїть одна резолюція – “Відмовити”, як на заяві Надточія Трохима Івановича в с. Заруддя Роменського району, під якою могли б підписатися майже всі громадяни України: “...Я і сам занепав, а також і мої діти. Нема ні хліба, ні картоплі, ні буряка, нічого. Тому прошу дати хоча б буряків”, та на заявах колгоспників артілі ім. Фрунзе с. Гудимівка Лебединського району з проханням видати харчі, бо “їсти нічого”⁵⁷.

“Прошу я вас дати пособия і моїй сім’ї. Потому що я уже опух, на роботу не гождуся. Сейчас сім’я теж саме..., жінка пухла... Як піддержки не дасте, то прошу виключити з членів артілі і повернути мою шапку, бо я з голоду здихаю, на сей день не маю нічого їсти собі і дітям своїм...” (Ілько Ничка, артіль “Більшовицька перемога” с. Заруддя Роменського району)⁵⁸.

І подібних заяв тисячі. А цей час резолюцію Пленуму ЦК КП(б)У 7 лютого 1933 р. “Про підсумки хлібозаготівель на Україні і постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р.” з поміткою “не для друку” зазначалось: “... Україна мала всі можливості виконати не тільки тричі знижений план, який все ж зірвало, але мала всі об’єктивні можливості виконати цілком спочатку встановлений план хлібозаготівель”, план зрівала відсутність справжньої більшовицької мобілізації та незадовільне керування хлібозаготівлею. “Все це особливо позначилось і мало місце у вирішальних областях України (Дніпропетровській, Харківській, Одеській), що повинні були дати основну масу хліба. В цих областях від обласного керівництва було виявлено найбільше благодушності...”⁵⁹

Лист Лебединського райвиконкому директорам МТС, головам сільрад, секретарям партійних, комсомольських осередків та головам колгоспів від 18 липня 1933 року пояснював, що “основною причиною зриву хлібозаготівель минулого року в перші місяці явилась хаотична рвацька видача авансів, безгосподарна видача хліба ледарям та куркульська зрівнялівка видачі на так зване “громадське харчування”...”⁶⁰

Україна стала вічною боржницею країни, ім’я якої – Радянський Союз, мільйони її дітей померли голодною смертю, а вона все боржниця. Чи то може народ український розучився

працювати, чи то може земля перестала родити... Ні, виявляється, як зазначено в рішенні Пленуму ЦК КП(б)У 7 лютого 1933 року, “план хлібозаготівлі зірвали вороги – куркулі, махновці, петлюрівці...”. І почались пошуки ворогів народу.

Газети цього періоду публікують гасла, які нагадують донесення з фронту бойових дій: “Пов’язуючи масову роботу с репресивними заходами, ми маємо розчавити куркульський опір! Розтрати куркульню та її агентуру! Ворогів народу до права! На штурм! Міцніше вогонь по куркульні, опортуністах – зривниках живної кампанії”. І слова не розходились зі справами. В січні 1933 року було засуджено до розстрілу жителя с. Ярмолинці Роменського району Пилипченка за те, що він не виконав плану хлібозаготівлі, а при обшуку в нього знайшли сало, м’ясо, борошно, бо не хотів він, щоб діти його померли голодною смертю⁶¹.

В Путивльському районі в січні 1933 року за вироком Чернігівського обласного суду було розстріляно вчителя Ядінської школи Бахтіна Дениса Степановича “за зрив хлібозаготівлі і агітацію”. Людину лишили життя, не вбивцю, не насильника, господаря землі, а односельця писав – “решение суда приветствую. Другой пощады к врагам рабочего класса и колхозного крестьянства не может и не должно быть⁶²”. Ось ще найстрашніше.

На 2 роки з конфіскацією майна засудили середняка с. Карабутове Конотопського району Яковину Деміда Васильовича за те, що повинен був здати 40 кг зерна, а зміг здати лише 32 кг зерна...⁶³ Які страшні часи переживали люди... Могли прийти, коли завгодно, перевірити що завгодно, відібрати останнє і засудити просто так, щоб не кортіло іншим. Страшні часи.

Важко було всім: і колгоспникам, і одноосібникам, хоча останнім було важче. В Шосткинському районі в 1932 році 75% плану хлібозаготівлі повинні були виконати одноосібники, в інших районах картина була приблизно така. Про те, як приймалися ці плани, свідчать спецзведення ДПУ, складені агентами по кожному району. Спочатку доводили один план, потім ще декілька, і всі “добровільно” (потім це стали називати “по просьбе трудящихся”), коли доходило до того, що їсти нічого, провадили обшуки. І горе тому, в кого знаходилося щось придатне для харчування. Недарма ж житель с. Чорториги Глухівського району Дещенко Никифор на куткових зборах говорив: “Советская власть измучила крестьян, мы остались голые, босые и голодные. Режьте крестьян, довольно затуманивать глаза народу. Еще посев не проводили, а уже производят контрактацию и подписывают договор на сдачу хлеба и других культур⁶⁴”.

Деякі сміливці намагалися боротися. Бригадир колгоспу “Червоний партизан” с. Ображівка Угня Г.М. до зборів приготував бригаду так, що всі 60 чоловік проголосували проти прийняття плану хлібозаготівлі. “Чому так трапилось, що краший бригадир, ударник, вмільний організатор праці в бригаді, що перша закінчила сівбу, ударно провела косовицю і скирдування хліба, став проти заготівель” – запитує газета “Зоря” з Шостки. Відповідь одна: піддав під вплив куркуля⁶⁵.

Для того, щоб укріпити партійну організацію України, сюди було направлено секретаря ЦК ВКП(б) Постишева, який “почав виганяти все тухле, все прогниле для того, щоб створити потужну організацію і з нею піти в бій з тим, щоб на ділянці, яка має основне політичне значення, на ділянці боротьби за хліб – перемогти!”⁶⁶

І знову бій... Бій з народом України, до якого належали і ті комуністи, які не могли залишитися в цій партії, бо їх совість, честь, розум йшли врозрід з лінією партії, вони не могли стати катами дитини, жінки, старого, не могли і не хотіли. До них належать і зав. відділом Носівського райкому Яременко, який зі своїми сумнівами прийшов до секретаря Чернігівського обкому партії, а потім прислав свій партквиток і заяву про свою незгоду з політикою партії на селі. В постанові обкому Яременка назвали “переродженцем” і зрадником партії, який саботував роботу хлібозаготівлі⁶⁷, і на підставі постанови ЦК КП(б)У вирішили виключити його з партії, зняти з роботи, а також застосувати до нього, як політично неблагоннадійного, арешт і висилку⁶⁷.

Було знято з роботи і виключено з партії за те, що “сприяли куркулеві, саботували хлібозаготівлі, недостатньо застосовували репресії” керівників Роменського району: секретаря РПК Пижова та голову РВК Білого⁶⁸. А скільки рядових комуністів поплатилися “за недостатнє застосування репресій”. Репресій проти свого народу, який і так ледве дихав, у якого була одна мрія – дожити б до нового врожаю.

Роменською райколгоспспілкою 29 серпня 1932 року було надіслано розпорядження всім головам колгоспу: “Категорично вимагаємо припинити випічку та видачу печеного хліба колгоспникам... По спільному харчуванні мусить бути приварок, цебто гаряча їжа для колгоспників, а хліб мусить брати кожен із дому... За дальше порушення директив та установок партії і уряду та розпоряджень райколгоспспілки в справі авансування колгоспників натуральною частиною, – справа буде зразу передаватись до прокуратури на голів колгоспів...”⁶⁹

Липоводолинська районна контрольна комісія в листопаді 1932 року засудила дії голови колгоспу ім. Петровського Подільківської сільради Сепети П.Д. за те, що він “роздав додатково 1200 пудів хліба та довів видачу натуралану до 32%” та приховав “просо, 500 пудів жита, 250 пудів пшениці...” для організації харчування колгоспників⁷⁰.

По-іншому “карали” тих, хто сприяв голодомору.

“Важкий стан колгоспників і одноосібників у харчуванні стався лише з вини керівництва” с. Рубанка Недригайлівського району. 30 березня 1933 року Недригайлівський райком КП(б)У виніс рішення: “За те, що тов. Юхименко, будучи уповноваженим райкому по с. Рубанці прикривав надзвичайно важкий стан села, не інформував РПК про випадки вмирання на почві отощання... Оголосити догану...”⁷¹. Догана і померлі люди...

Ось так... Була собі країна, як звалася Україна, і було там всього досить: широкі поля, вкриті золотою пшеницею, чисті ріки, зелені ліси, буйно квітучі луки і, головне, веселі, співучі і працьовиті люди, які годували не тільки себе, а й значну частину населення величезної держави, ім'я якої РСР. А потім сталося те, що сталося...

Тепер слово тим, хто пережив ті страшні 2 роки, хто пам'ятає все, хто нічого не забув і ніколи не забуде. Говорять свідки⁷².

Воскобов Іван Никифорович з Буринського району: “В 1932 році мені було тринадцять. Ми були одноосібниками, в сім'ї 5 чоловік. Наша Олександрівська сільрада довела один план здачі хліба – виконали, другий – виконали, а незабаром – третій, везти вже було нічого, на харчі зостався Імішок гречки і один муки. Прийшли уповноважені, забрали гречку, а муку не знайшли. Та її хватило лише до грудня, а потім їли картоплю. Як тільки з'явилося листя на деревах, ми з меншим братом ходили до лісу і рвали його, мати товкла і пекла хліб. Коли настало тепло, в болоті ловили рибу, але це нам було не під силу, бо були дуже виснажені. В селі померло багато людей. Деякі сім'ї вимерли повністю. Їх хоронили не на кладовищі, а закопували на подвір'ї в ями”.

Ткаченко Іван Семенович з с. Успенка: “Нас, юних піонерів і комсомольців, заставляли ходити колонами і кричати – куркуль, здай хліб державі”.

Льченко Іван Йосипович з с. Вікторівщина Воскресенської сільради: “1933 рік я запам'ятав на все життя. Моя мати вмерла в полі від голоду, а в 1934 році батько простудився і, ослаблений голодом, теж помер”.

Галушка Олександр Михайлович з с. Довжик: “Вимирали сім'ями. Сім'я сусіда Ф. мала багато дітей, всі померли. Останню дитину божевільна мати задушила і з'їла”.

Бирдін Микола Якович з с. Олешня Охтирського району: “В сім'ї померли батько, мати, три сестри – 14, 7 та 4 років”.

Мамаєва Віра Григорівна з м. Конотопу: “Була в рейдовій бригаді, яка збирала безпритульних дітей по вокзалах. Ніколи не забуду демонстрації на день молоді, на яку заставили з'явитися всіх комсомольців. Ішла колона тихо-тихо, бо не було сили, і майже всі були з пухлими забинтованими ногами”.

Крамець Володимир Якович з м. Конотопу: “Одна жінка на базарі торгувала котлетами. Коли в неї зробили обшук, знайшли м'ясо людей”.

Шевченко Олександр Федорович з с. Герасимівка Роменського району: “В сім’ї було 4 дітей, вижили тому, що восени 1932 року батько закопав в городі картоплю і буряки і посадив там жито. В школі учнів вчили ненавидіти тих, у кого був хліб, доносити на них. Мертвих ніхто не ховав, просто прикидали землею в канавах. Люди були безсилі плакати і тільки чути було глухій стогін. Майже половина села вимерла. Голоду забути не можна. Мені й тепер чується глухий стогін вмираючих безвинних добрих людей”.

Акіншина Ганна Федорівна з с. Воронине Білопільського району: “Голодні люди лежали на дорогах, під тинами, хто вмер, а хто доживав останні хвилини. Спеціально призначені люди на підводах їздили і збирали померлих, звозили в одне місце, де ховали. На підводах часто лежали ще напівживі люди, але поки їх довозили, вони помирали”.

Перший пам’ятник жертвам голодомору на Україні було відкрито в липні 1943 в с. Марченки на Миргородщині – “в середині села поставили великого з міцного дубу хреста. Навколо могили посадили селяни червону калину, уквітчали хрест великим вінком із квітів”⁷³.

Історію повернути не можна, що сталося, те сталося... Важливо тільки не повторити помилку минулого. Вічна пам’ять і спокій жертвам страшного голодомору. І коли зазвучать по всій Україні (а може варто і не лише в Україні) дзвони, оплакуючи замучених голодом, в них буде чутися одне слово – “Пам’ятайте, пам’ятайте, пам’ятайте...” Будемо їх пам’ятати, щоб не допустити нічого подібного.

1. фР-7, оп.2, спр.42, арк.135.
2. фР-2708, оп.2, спр.16, арк.126.
3. фР-2708, оп.1, спр.18, арк.36.
4. фП-26, оп.1, спр.22, арк.15; фП-37, оп.1, спр.33, арк.133.
5. фР-5970, оп.5, спр.480.
6. фР-6016, оп.1, спр.39, арк.136.
7. фР-2716, оп.1, спр.2, арк.78.
8. фП-26, оп.1, спр.22, арк.5, 8, 15.
9. фП-37, оп.1, спр.33, арк.132.
10. фП-28, оп.1, спр.7, арк.137.
11. фП-38, оп.1, спр.38, арк.19-20.
12. фР-2472, оп.1, спр.20, арк.4-6.
13. фР-5783, оп.1, спр.37, арк.41.
14. фР-2694, оп.1, спр.214, арк.16.
15. фР-4549, оп.1, спр.250, арк.163.
16. фР-6153, оп.1, спр.20, арк.21.
17. фП-33, оп.1, спр.231, арк.40-41.
18. фП-24, оп.1, спр.88, арк.138-139.
19. фР-5934, оп.1, спр.117, арк.2-5.
20. фП-75, оп.1, спр.153, арк.46.
21. фП-24, оп.1, спр.88, арк.136.
22. Зоря. – 1932. – №120. – 21 листопада.
23. Ленинский путь – 1933. – №6. – 18 январа.
24. фР-4549, оп.1, спр.343, арк.5.
25. фП-33, оп.1, спр.222, арк.92.
26. фП-42, оп.1, спр.175, арк.249.
27. фП-639, оп.1, спр.19, арк.24.
28. фП-133, оп.1, спр.3, арк.20.
29. фП-42, оп.1, спр.172, арк.10-24.
30. фР-5934, оп.1, спр.117, арк.2-5.
31. фР-2711, оп.1, спр.23, арк.75, 77.
32. фР-2711, оп.1, спр.9, арк.48.

33. фР-6005, оп.2, спр.76, арк.8.
34. фР-6040, оп.1, спр.100, арк.220.
35. фР-2573, оп.1, спр.8, арк.8.
36. фР-2691, оп.1, спр.59, арк.58.
37. фР-6016, оп.1, спр.39, арк.106.
38. фР-2573, оп.1, спр.8, арк.11.
39. фР-2694, оп.1, спр.181, арк.21.
40. фР-6040, оп.1, спр.100, арк.231.
41. фР-4537, оп.1, спр.71, арк.12.
42. фР-5695, оп.1, спр.21, арк.71.
43. фП-26, оп.1, спр.21, арк.194.
44. фР-6012, оп.1, спр.6, арк.9.
45. фР-6012, оп.1, спр.6, арк.24-25, 32.
46. фР-5695, оп.1, спр.21, арк.128.
47. фП-572, оп.1, спр.14, арк.26-27.
48. фП-26, оп.1, спр.22, арк.5, 33.
49. фП-24, оп.1, спр.91, арк.127-128.
50. фР-2710, оп.1, спр.3, арк.36.
51. фР-2708, оп.1, спр.15, арк.70 зв.
52. фР-2695, оп.1, спр.73, арк.23.
53. фР-805, оп.1, спр.24, арк.68-70.
54. фП-26, оп.1, спр.22, арк.166.
55. фР-805, оп.1, спр.24, арк.4,9.
56. фР-5970, оп.6, спр.894, арк.38, 41, 43, 68.
57. фР-6152, оп.1, спр.1, арк.24; фР-2717; оп.2, спр.1, арк.47, 61, 140.
58. фР-6152, оп.1, спр.1, арк.2.
59. фР-6040, оп.1, спр.117, арк.1.
60. фР-2709, оп.1, спр.11, арк.2.
61. Радянське життя. – 1933. – №3. – 7 січня.
62. Ленинский путь. – 1933. – №3. – 9 января.
63. Комуна. – 1932. – №130. – 12 листопада.
64. фП-21, оп.1, спр.26, арк.139.
65. Зоря. – 1932. – №91. – 26 серпня.
66. фР-6040, оп.1, спр.117, арк.25.
67. фП-5, оп.1, спр.152, арк. 15.
68. Радянське життя. – 1933. – №1. – 2 січня.
69. фР-6005, оп.2, спр.38, арк.18.
70. фП-24, оп.1, спр.89, арк.9.
71. фП-37, оп.1, спр.33, арк.136.
72. фР-7711.
73. Сумський вісник. – 1943. – 23 липня; Голос Охтирщини. – 1943. – 30 липня.

Діагнози про смерть в період Голодомору 1932-1933 років, як джерело створення персональних баз даних

Геннадій Івануценко, директор
Державного архіву Сумської області

Незабаром настане день пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років. Ця тема сьогодні займає одне з найпомітніших місць серед наукових публікацій, а також публікацій у ЗМІ з огляду на те, що, чи не вперше, за всю новітню історію української державності вона знаходиться в центрі постійної уваги і контролю Президента України, інших владних чинників. Не останню роль відіграє і той фактор, що українське суспільство, нарешті, „дозріло” до осмислення трагічних і повчальних сторінок історії 75-річної давності.

Разом з тим, в окремих дослідженнях іноді бракує документальних першоджерел, в першу чергу, архівних. І якщо вже опубліковані збірники документів, які висвітлюють геноцид українського народу в „загальноному” вимірі, тобто на рівні розпорядчих документів, задокументованих спогадів, тощо, то майже немає (і не могло бути) персональних даних про загиблих голодною смертю в часи будівництва „світлого майбутнього”, хоча саме на створенні такого списку постійно наголошується у всіх загальноукраїнських та місцевих програмах, розпорядженнях та планах заходів. Саме тому, без наявності документальної бази, практично була відсутня історіографія з даної проблеми. Виняток становить книга Олексія Калиника „Що несе з собою комунізм?”¹ та зовсім невелика кількість видань, які з'явилися впродовж кількох останніх місяців².

Цьому є пояснення, адже до останнього часу книги Реєстрації Актів Цивільного Стану (РАЦС) за 1932 – 1933 роки, як основне документальне джерело з даної проблематики, знаходились на зберіганні в підрозділах Міністерства юстиції України. Нині вони передані на постійне зберігання до держархівів областей. Всього до Державного архіву Сумської області восени 2007 року було передано 715 одиниць зберігання. Враховуючи те, що приблизно третина їх містить акти про смерть громадян в період Голодомору, спробуємо провести аналіз діагнозів про смерть в 1932-1933 роках та розглянути перспективи для складання персональних даних жертв геноциду українського народу на прикладі окремих районів Сумської області.

Аналіз діагнозів про смерть наближає дослідників Голодомору 1932-1933 років до вивчення не тільки кількісних характеристик, але й дає можливість поглянути на проблему під різними кутами зору. Наприклад, якщо переглянути всі 182 (виявлені на даний час) діагнози, то можна побачити розмір фальсифікації історії Голодомору уже в час його проведення. Адже такі пояснення причин смерті десятків і сотень людей в одній книзі, як „невідомо”, „від хвороби”, а то й відсутністю записаної причини вказують на те, що комуністична влада навмисно ховала правду, отже, повністю усвідомлювала злочинність своїх дій. Тому намагання сучасних апологетів більшовизму писати мільйонні людські жертви на засуху, „шкідництво куркульських елементів”, чи „вороже капіталістичне оточення” не мають під собою жодного ґрунту.

Іншу групу висновків про смерть становлять медичні терміни, які, на думку фахівців-архівістів, ще мають пройти дослідження медпрацівниками з кількох причин. По-перше, необхідно чітко ідентифікувати діагнози, писані в ті часи медиками і не медиками, чорнилом і олівцем, каліграфічним почерком і незрозумілими скороченнями, а то й зовсім незрозумілими. Значна частина записів про смерть – це документи зі згасаючим текстом, тому повне їх оцифрування для створення фонду використання документів про Голодомор виявилось своєчасним*.

*Всього було оцифровано 266 книг РАЦС, 56 510 актових записів про смерть з усіх районів області, крім Ямпільського, книги якого на зберігання до ДАСО не надходили.

Далі слід відібрати медичні діагнози, тих хвороб, які виникають як наслідок тривалого голодування, ослаблення організму, харчового отруєння тощо.

Слід зазначити, що вищенаведені причини смерті і так часто фігурують в документах. Але треба знати і те, під яким пресом перебували медичні працівники в 1930-х роках. Тому значна частина смертей від голоду „прихована” під різними надуманими діагнозами. Отже, наступним кроком має бути порівняння причин смерті конкретних людей в конкретних населених пунктах, наведених за документами ДАСО, зі списками загиблих від голоду, зібраними робочими групами на місцях. Тут буде видно і масштаби фальсифікацій діагнозів, і, можливо, виникнуть нові імена, не обліковані в книгах РАЦС, або відсутні в них через те, що книги не збереглися.

Звичайно, серед документів ДАСО найбільшу увагу привертають діагнози смертей, які прямо вказують причину – голод. Таких можна виділити кілька груп:

- „від голоду”, „голод”, „голодування” „истощене організму на почве голода” найбільше зустрічаються в книгах РАЦС по Недригайлівському³, Сумському⁴, Конотопському⁵, Путивльському⁶, Білопільському⁷, Роменському⁸, Тростянецькому⁹, Краснопільському¹⁰, Глухівському¹¹ районах.
- „недоїдання”, „від схуднення”, „худання”, „упадок питания”, „порушення живлення”, „от истощенного питания”, „от пониженного питания”, „истощение вследствие недоедания”, „виснаження шлунку”, „отошалість”, „недостатне харчування”, „виснаження організму на ґрунті недоїдання”, тобто комплекс причин, які пояснюють смерть людей через недостатність харчування, отже, знову ж через голод – найчастіше зустрічаються в книгах РАЦС Сумського¹², Шосткинського¹³, Недригайлівського¹⁴, Середино-Будського¹⁵, Конотопського¹⁶, Путивльського¹⁷, Білопільського¹⁸, Лебединського¹⁹, Липово-Долинського²⁰, Тростянецького²¹, Охтирського²², Краснопільського²³ районів.
- Група діагнозів, які фіксують настання смерті людини через крайнє виснаження організму внаслідок голоду, досить строката за своїми різновидами: „від слабкості”, „від схуднення”, „виснаження”, „виснаження організму”, „знесення організму”, „загальне виснаження”, „виснаження сил”. Досить часто, як різновид, зустрічається діагноз „старече виснаження”, причому в окремих випадках це стосується і дітей. Наприклад, по с. Улянівка теперішнього Білопільського району, цей діагноз було написано 8-річній дитині²⁴. Саме з таких причин слід розглядати даний діагноз, як приховану форму смерті від голоду. До цієї групи входять також наступні види діагнозів: „худосочна слабість”, „на почве истощения” „отошалість”, „астенія”, „різке малокровіє”, та „загальна слабкість”, а також велика кількість пов’язаних з ними записів „серцева слабкість”, „серцева недостатність”, „серцева кволість”, „упадок серцевої діяльності”, „припинення серцевої діяльності”, або „міокардит завдяки недоїдання та упадка сил”²⁵, та інші, які вказують на смерть від виснаження внаслідок голоду і важких умов роботи в колгоспах. Ілюстрацією таких випадків є запис „Припинення серцевої діяльності. Смерть настигла раптом під час праці в полі”²⁶. Вище перелічені записи про смерть зустрічаються в книгах РАЦС Великописарівського²⁷, Сумського²⁸, Середино-Будського²⁹, Глухівського³⁰, Недригайлівського³¹, Шосткинського³², Кролевецького³³, Путивльського³⁴, Конотопського³⁵, Білопільського³⁶, Роменського³⁷, Липово-Долинського³⁸, Тростянецького³⁹, Охтирського⁴⁰ районів, міст Суми⁴¹ та Шостка⁴². Діагнози, які вказують на ті ж причини смерті, але з застосуванням медичних термінів, або, принаймні, його спробою, зустрічаються в книгах Краснопільського⁴³ і Лебединського⁴⁴ районів, наприклад: „біохім. істощеніє”, „кахенсія”, тобто коли маса тіла нижча за 80% від нормальної. Так, по с. Славгород Краснопільського району діагноз „кахенсія” становить більшість записів⁴⁵.
- Дуже велику групу записів становлять ті, які свідчать про харчові отруєння та смерть внаслідок вживання в їжу різних недоброякісних, сурогатних продуктів, або різкого збільшення споживання їжі після тривалого голодування. (Про такі випадки є безліч прикладів у виданих працях про Голодомор 1932-1933 років.) Це, насамперед, такі

діагнози про смерть як: „дизентерія”, „розлад живлення”, „розлад травлення”, „запалення кишок”, „запалення кишечника”, „дифтерит”, „токсичний понос”, „кров’яний понос”, „інфекційний понос”, „от истошення поносом”, „неправильне кормлення”, „аутоінтоксикація”, „кишкова інтоксикація”, „шлунково-кишкова інтоксикація”, „заворот кишок”, „поворот кишок”, „розстройство кишок і шлунку”, „розлад кишківника”, „розлад харчового тракту”, „запалення шлунку”, „від отруєння шлунку і кишок”, „отруєння зеленими фруктами”, „різачка”, „від засоренія кишок”, „запалення брюшини”. Є записи, які вказують одночасно на дві, або декілька причин смерті, наприклад, „расстройство пищеварения и упадок питания”. Наведені приклади діагнозів найчастіше зустрічаються в книгах РАЦС Лебединського⁴⁶, Краснопілляського⁴⁷, Охтирського⁴⁸, Тростянецького⁴⁹, Липово-Долинського⁵⁰, Роменського⁵¹, Білопільського⁵², Путивльського⁵³, Конотопського⁵⁴, Глухівського⁵⁵, Середино-Будського⁵⁶, Кролевецького⁵⁷, Великописарівського⁵⁸, Сумського⁵⁹, Шосткинського⁶⁰, Недригайлівського⁶¹ районів, а також міст Сум⁶², Шостки⁶³, Конотопа⁶⁴. Слід розуміти і те, що медичні працівники під тиском влади частіше вказували саме такі причини смертей, ніж розкривали їх справжній зміст.

- Останню з великих груп діагнозів про смерть внаслідок голоду становлять записи, в яких фігурують медичні терміни. І хоча, як було зауважено, попереду ще велика робота з їх опрацювання, уже зараз можна виділити ті з них, які безпомилково вказують на масову смертність людей від організованого російським комунізмом геноциду українського народу. Причому, в цих випадках вони, як правило, не пов’язані з харчуванням людини, а є, скоріше, наслідком крайнього виснаження, або фіксацією зовнішніх проявів голодної смерті. Серед цих записів найбільшу увагу привертають такі: „від сухот”, „туберкульоз”, „рахіт”, „дистрофія”. Окремі мають подвійний характер, як, наприклад, „от голода и воспаления легких”⁶⁵, що нашо вхує на припущення про велику кількість фактів смерті від голоду, які криються під зовні „звичайними” діагнозами. Нарешті, найбільш масовим і шокуючим є пласт документів з такими записами про причину смерті: „набряк”, „голодний набряк”, „опухоль ног”, „від опуху”, „от голодного отека ног”, „безбілковий набряк”, або „безбелковый отек”, іноді скорочено – „ББО”. Зазначені терміни найчастіше зустрічаються в документах Білопільського⁶⁶, Буринського⁶⁷, Великописарівського⁶⁸, Путивльського⁶⁹, Конотопського⁷⁰, Глухівського⁷¹, Середино-Будського⁷², Кролевецького⁷³, Шосткинського⁷⁴, Недригайлівського⁷⁵, Сумського⁷⁶, Роменського⁷⁷, Липово-Долинського⁷⁸, Охтирського⁷⁹, Краснопілляського⁸⁰, Лебединського районів⁸¹, міст Охтирка⁸² і Суми⁸³.

Говорячи про дослідження діагнозів смертей, треба взяти до уваги і їх кількісні характеристики. Попереду у дослідників Голодомору ще велика робота у цьому напрямі. Поки що можна зробити лише окремі підрахунки, але і вони уже говорять про величезні масштаби і наслідки організованого народобвиства. Наприклад, книга РАЦС по с. Недригайлів за 1933 рік дає такі цифри: з 574 актових записів про смерть 188, або 33 % мають діагноз „від голоду”, 167 записів, або 30 % – „виснаження” і 8 записів, або 1,4 % – „від недоїдання”. Тобто 64,4 % записів прямо говорять про знищення населення Недригайлівського шляхом приречення на голодну смерть. У графі про національність кожного з них, стоїть „українець”, а за родом занять усі померлі, крім двох, – хлібороби⁸⁴.

Подібні жахливі факти розкриває лише поверховий аналіз книг РАЦС інших районів. Так, з книги РАЦС за 1933 рік по с.с. Каліївка, Крупець, Лушники, Маківка, Миронівка, Обраїївка, Погребки, Свірж Шосткинського району приблизно половина діагнозів записана, як „невідомо від чого”, а у половині відсутній лікарський висновок⁸⁵. Також з діагнозом „невідомо” фігурують села Білопільського району: Бобрік – практично вся книга, 176 записів про смерть⁸⁶, Верхосулка – вся книга, 192 записи⁸⁷, Нові Вирки – вся книга, 181 запис⁸⁸, Тучне – вся книга, 217 записів⁸⁹. По селу Улянівка теперішнього Білопільського району за 1933 рік зі 161 запису про смерть в жодному випадку не вказано причини. Причому, перегляд прізвищ та дат підтверджує численні спогади очевидців геноциду про те,

що люди вимирали цілими сім'ями⁹⁰. Майже всі книги з таким самим діагнозом по селах Липово-Долинського району: Русанівці – всього 205 записів⁹¹, Яганівці – 481, Лучці – 484, Рибальському – 135⁹². По селу Горобівці Білопільського району за 1933 рік (всього 224 акти про смерть), більшість записів з діагнозом „недоїдання”, або „невідомо”⁹³, а за цей самий рік в іншій частині Білопільщини, в селах Шкуратівка і Нагірнівка зі 161 померлого половина також загинула від недоїдання⁹⁴. Велика кількість загиблих від голоду помітна, коли ми проаналізуємо смерть від набрякової хвороби. За останній рік багато писалося про трагедію с. Піски Буринського району, де з померлих за 8 місяців 1933 року 1195 громадян понад 85 % було з діагнозом „безбілковий набряк”⁹⁵. Подібна ситуація була і в інших населених пунктах теперішньої Сумщини. Наприклад, в Конотопі за 1933 рік із загальної кількості померлих – 133, одна третина померла з діагнозом „виснаження”, або „серцева слабкість”⁹⁶, а в с. Бочечки Конотопського району з 236 померлих у 1933 році майже половина загинула з діагнозами „запалення шлунку” та „набрякова хвороба”⁹⁷. Діагноз „безбілковий набряк” фіксується у багатьох випадках по книгах РАЦС сіл Супрунівка і Біликівка Білопільського району (з 250 записів – майже вся книга)⁹⁸, Сергіївка та Миколаївка-Гернівська (близько 70 записів смерті з діагнозом ББО)⁹⁹ та Глушець (104 записи)¹⁰⁰. По місту Лебедин з діагнозом „ББО” тільки за період з 13 по 30 липня 1933 року померло 135 людей з поміткою замість прізвища „невідомий”¹⁰¹. Можливо, це були ті, хто приходив з інших місцевостей у пошуках їжі.

Окремої розмови при дослідженні Голодомору 1932-1933 років заслуговує ставлення влади до фіксації смертей від голоду. Іноді, досить лише поглянути на певні спроби пробити стіну мовчання і розповісти бодай частину правди про страшну трагедію, яка розгорталася поруч оптимістичних повідомлень про ударні темпи лібозаготівель, щоб зрозуміти історичну приреченість системи. Системи, яка не тільки нищила голодом давній і працьовитий народ на найродючіших у світі чорноземах, а й топталася по живій пам'яті мільйонів людей, десятки років заперечуючи правду. Свідчення про смерть людей – вони, як дзеркало, в якому видно і людську трагедію і її режисерів. Шокуючі діагнози про смерть людей від рук своїх рідних і близьких, збожеволілих від голоду, як: „порубано сокирою” – 5 випадків по с. Червоне Сумського району¹⁰², або „зарізана матір'ю” (вік 2 роки) по с. Підлипне Конотопського району¹⁰³, чи „зарубав брат”¹⁰⁴ не вносять дисонансу у загальну картину замовчування правди. Під страхом репресій, а можливо, і за прямою вказівкою з'являються записи: „нормальна смерть”¹⁰⁵, „прожила свій вік” (жінці було 55 років)¹⁰⁶, „від плохого утримання” (77 записів)¹⁰⁷, або вкрай цинічне „естественная изношенность”¹⁰⁸. А по с. Піщаному Сумського району за 1932 рік ми бачимо 28 записів „був хворий довгий час”, „була хвора і стара”¹⁰⁹. Інакше, як виявом „батьківської турботи” правлячої партії про людей, це не назвеш.

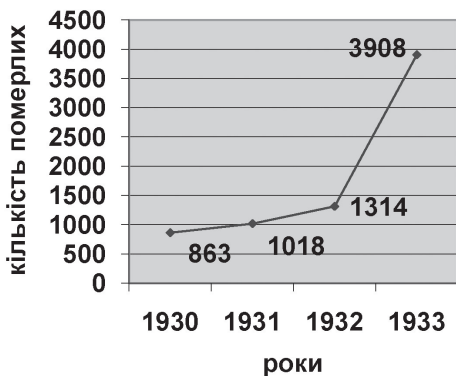
Таким чином, наявні книги РАЦС містять значну кількість інформації про смерть громадян в період Голодомору 1932-1933 років. Саме вони стають тією основною документальною базою, на якій створюються і будуть створюватися загальноукраїнські та регіональні списки загиблих. Звичайно, ми ніколи не будемо знати повної кількості померлих від голоду, адже страх перед репресіями сприяв тому, що в книги РАЦС потрапили далеко не всі, та й діагнози про смерть не в повній мірі відобразили масштаби трагедії. Крім того, відсутність книг РАЦС по багатьох населених пунктах (через їх знищення комуністичною владою, або вивезення), як і порівняно невелика кількість людей, які пам'ятають Голодомор значно ускладнюють пошук. Частково зарадити цій проблемі може порівняльний аналіз кількості померлих за книгами РАЦС протягом 1930 – 1934 років. В цьому випадку ми зможемо побачити динаміку смертності по окремих населених пунктах. Так, скажімо, по м. Суми померло: в 1930 р. – 863, 1931 р. – 1018, 1932 р. – 1314, 1933 р. – 3908 осіб. (Див. графік)

Опрацювання книг РАЦС за 1934 рік дає ще одну перевагу в дослідженні Голодомору, адже об'єктом уваги науковців і суспільства в цілому стануть люди, які також померли

внаслідок створених комуністичною системою ненормальних умов існування протягом 1933 року.

Уже сьогодні стає зрозумілим, що смертність в період Голодомору перевищувала людські втрати в роки Другої Світової війни. Зрештою, життя кожної людини є унікальним, а смерть – планетарною трагедією, незважаючи на те, від чого вона настала. Тому, попри всі об'єктивні та суб'єктивні труднощі, працівниками Державного архіву Сумської області, редакційною групою обласного тому Національної книги пам'яті України, дослідниками має бути зроблено все для збереження пам'яті про кожного, хто став жертвою неоголошеної війни проти українського народу.

Співвідношення кількості померлих осіб по м. Суми

¹ Калиник О. *Що несе з собою комунізм? Документи про російсько-комуністичний терор в Україні.* – Мюнхен-Торонто. – 1953. – 142 с.

² Див.: *Голодомори в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947), дослідження, спогади, документи.* (кол. авт. та упоряд). – Одеса: Астропринт, 2007 – 460 с.

³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.10.

⁴ ДАСО. ф.Р. 7720, он.15.

⁵ ДАСО. ф.Р. 7720, он.5, 21.

⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.12.

⁷ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1.

⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.13.

⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.16.

¹⁰ ДАСО. ф.Р. 7720, он.6.

¹¹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.4, 20.

¹² ДАСО. ф.Р. 7720, он.15.

¹³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.17.

¹⁴ ДАСО. ф.Р. 7720, он.10.

¹⁵ ДАСО. ф.Р. 7720, он.14.

¹⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.5, 21.

¹⁷ ДАСО. ф.Р. 7720, он.12.

¹⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1.

¹⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.8.

²⁰ ДАСО. ф.Р. 7720, он.9.

²¹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.16.

²² ДАСО. ф.Р. 7720, он.11.

²³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.6.

²⁴ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр. 422, арк.

64.

²⁵ ДАСО. ф.Р. 7720, он.8, снр.291, арк.71-73, 76, 80.

²⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.4, снр.77, арк.38.

²⁷ ДАСО. ф.Р. 7720, он.3.

²⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.15.

²⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.14.

³⁰ ДАСО. ф.Р. 7720, он.4, 20.

³¹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.10.

³² ДАСО. ф.Р. 7720, он.17.

³³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.7.

³⁴ ДАСО. ф.Р. 7720, он.12.

³⁵ ДАСО. ф.Р. 7720, он.5, 21.

³⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1.

³⁷ ДАСО. ф.Р. 7720, он.13.

³⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.9.

³⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.16.

⁴⁰ ДАСО. ф.Р. 7720, он.11.

⁴¹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.24.

⁴² ДАСО. ф.Р. 7720, он.26.

⁴³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.6.

⁴⁴ ДАСО. ф.Р. 7720, он.8.

⁴⁵ ДАСО. ф.Р. 7720, он.6, снр.338.

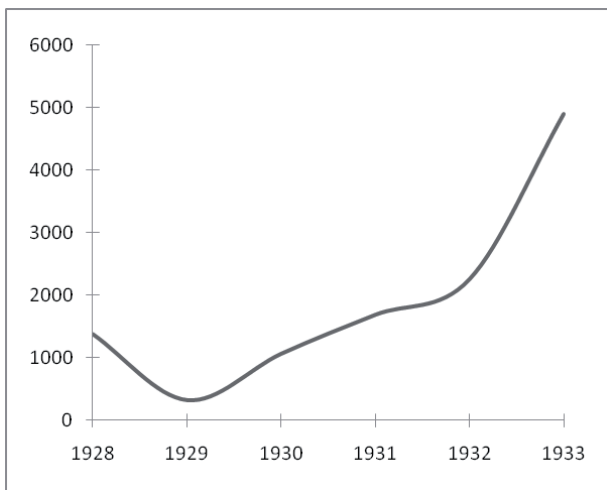
⁴⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.8.

⁴⁷ ДАСО. ф.Р. 7720, он.6.

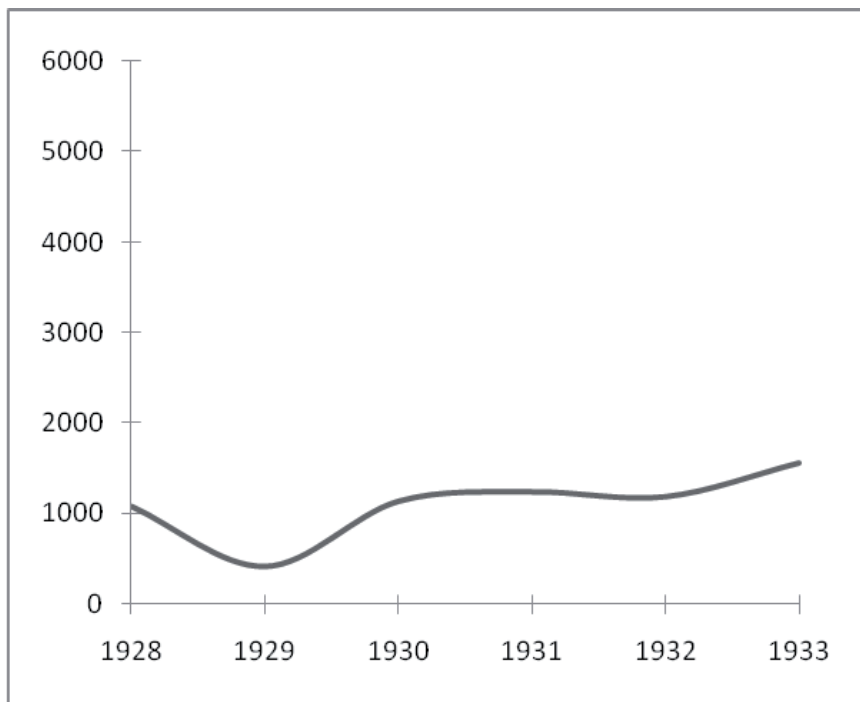
- ⁴⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.11.
⁴⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.16.
⁵⁰ ДАСО. ф.Р. 7720, он.9.
⁵¹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.13.
⁵² ДАСО. ф.Р. 7720, он.1.
⁵³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.12.
⁵⁴ ДАСО. ф.Р. 7720, он.5, 21.
⁵⁵ ДАСО. ф.Р. 7720, он.4, 20.
⁵⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.14.
⁵⁷ ДАСО. ф.Р. 7720, он.7.
⁵⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.3.
⁵⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.15.
⁶⁰ ДАСО. ф.Р. 7720, он.17.
⁶¹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.10.
⁶² ДАСО. ф.Р. 7720, он.24.
⁶³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.26.
⁶⁴ ДАСО. ф.Р. 7720, он.21.
⁶⁵ ДАСО. Ф.Р. 7720, он.11, снр.255.
⁶⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1.
⁶⁷ ДАСО. ф.Р. 7720, он.2.
⁶⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.3.
⁶⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.12.
⁷⁰ ДАСО. ф.Р. 7720, он.5, 21.
⁷¹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.4, 20.
⁷² ДАСО. ф.Р. 7720, он.14.
⁷³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.7.
⁷⁴ ДАСО. ф.Р. 7720, он.17.
⁷⁵ ДАСО. ф.Р. 7720, он.10.
⁷⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.15.
⁷⁷ ДАСО. ф.Р. 7720, он.13.
⁷⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.9.
⁷⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.11.
⁸⁰ ДАСО. ф.Р. 7720, он.6.
⁸¹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.8.
⁸² ДАСО. ф.Р. 7720, он.23.
⁸³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.24.
⁸⁴ ДАСО. ф.Р. 7720, он.10, снр.261.
⁸⁵ ДАСО. ф.Р. 7720, он.17, снр.190.
⁸⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр.435.
⁸⁷ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр.439.
⁸⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр.451.
⁸⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр.458.
⁹⁰ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр.462.
⁹¹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.9, снр.132.
⁹² ДАСО. ф.Р. 7720, он.9, снр.124, 125, 126, 127, 131, 271.
⁹³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр.445.
⁹⁴ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр.463.
⁹⁵ Федорина А. Три книги 1933 року. // <http://www.pravda.com.ua/www.umoloda.kiev.ua/regions/62/171/0/32579/>
⁹⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.21, снр.129.
⁹⁷ ДАСО. ф.Р. 7720, он.5, снр.330.
⁹⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр.454.
⁹⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр.453.
¹⁰⁰ ДАСО. ф.Р. 7720, он.1, снр.464.
¹⁰¹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.22, снр.66, арк.35-105.
¹⁰² ДАСО. ф.Р. 7720, он.15, снр.397, арк.14-18.
¹⁰³ ДАСО. ф.Р. 7720, он.21, снр.115, арк.79.
¹⁰⁴ ДАСО ф.Р. 7720, он.11, снр.265, арк.145.
¹⁰⁵ ДАСО. ф.Р. 7720, он.16, снр.278, арк.114.
¹⁰⁶ ДАСО. ф.Р. 7720, он.10, снр.255, арк.29.
¹⁰⁷ ДАСО ф.Р. 7720, он.11, снр.265, арк.124-136, 134-135, 137-142, 144-150, 152-154, 157-174, 176-177, 180, 182-185.
¹⁰⁸ ДАСО. ф.Р. 7720, он.7, снр.71, арк.82, 91.
¹⁰⁹ ДАСО. ф.Р. 7720, он.24, снр.161.

Динаміка смертності за документами Державного архіву Сумської області

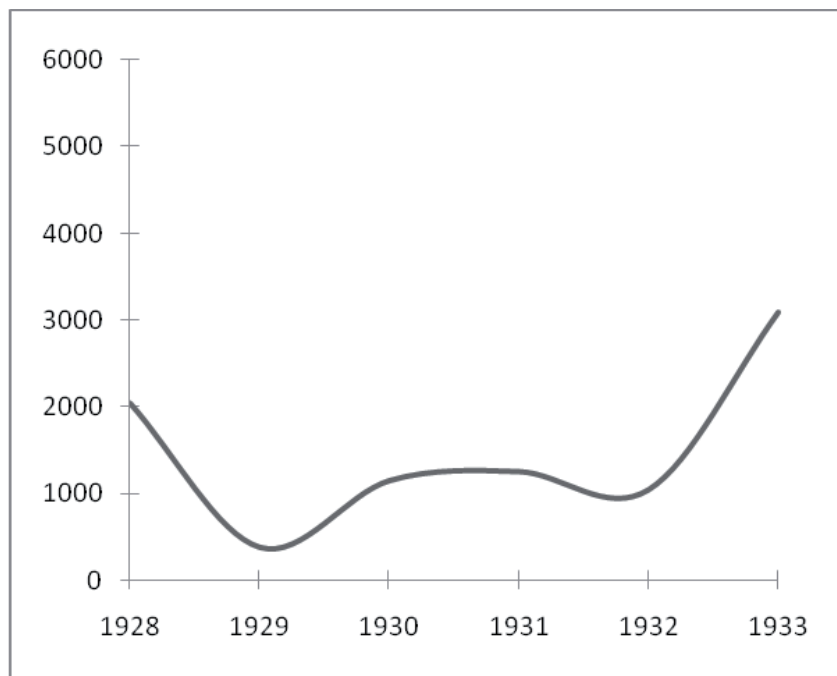
Конотопський район Р7720 опис №5											
1928		1929		1930		1931		1932		1933	
спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть
221	276	239	217	260	182	287	239	307	64	328	117
222	127			261	170	288	157	308	262	329	277
223	49			262	204	289	212	309	180	330	236
224	247			263	127	290	105	310	234	331	220
225	83			264	85	291	160	311	140	332	230
226	116			265	134	292	197	312	204	333	215
				266	165			313	185	334	296
								314	86	335	199
								315	191	336	101
										337	224
										338	205
										339	178
										340	215
										341	88
										342	181
										343	39
м. Конотоп Р7720 опис №21											
77	239	83	108		0	100	166	112	300	125	292
78	245					101	135	113	159	126	222
						102	237	114	148	127	228
						105	84	115	108	128	198
										129	188
										130	148
										131	155
										132	250
										133	204
Разом	1382		325		1067		1692		2261		4906

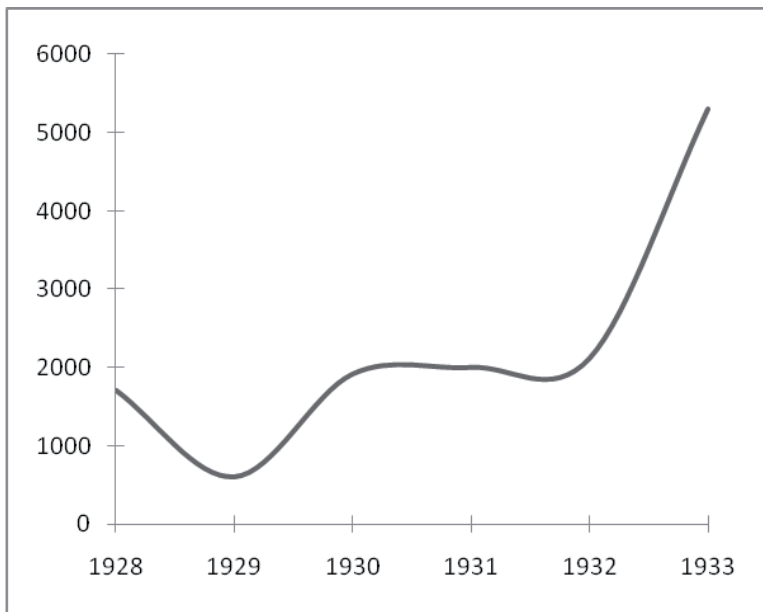
Роменський район Р7720 опис №13											
1928		1929		1930		1931		1932		1933	
спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть
242	244	261	124	282	195	302	103	314	141	325	160
243	209	262	199	283	167	303	136	315	20	326	73
244	244					304	124				
245	79										
246	245										
247	281										
248	23										
249	30										
250	202										
251	177										
м. Ромни Р7720 опис №25											
96	131	109	20	120	15	133	128	140	58	151	328
97	29	110	19	121	25	134	32	141	10	152	232
98	45			122	22			142	173	153	279
99	247			123	325			143	238	154	297
										155	320
										156	320
Разом	2186		362		749		523		640		2009

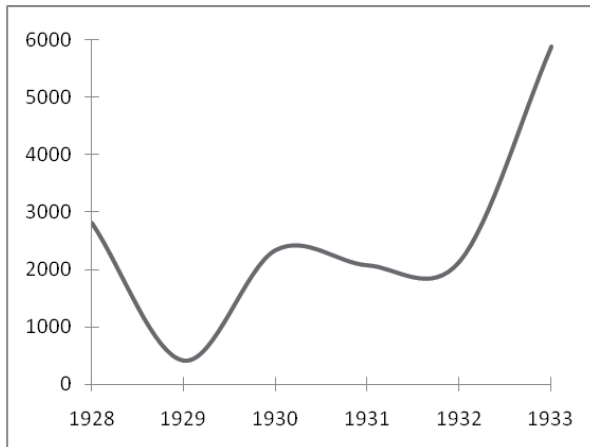
Лебединський район Р7720 опис №8											
1928		1929		1930		1931		1932		1933	
спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть
202	424	214	292	229	173	253	118	269	110	284	123
203	521			230	173	254	78	270	109	285	203
204	440			231	256	255	85	271	151	286	107
205	232			232	175	256	126	272	166	287	393
206	163					257	76	273	181	288	229
						258	178	274	152	289	152
						259	216	275	173	290	184
										291	281
										292	128
										293	140
										294	113
										295	188
										296	116
										297	258
м. Лебедин Р7720 опис №22											
41	259	44	88	50	168	57	209		0	66	177
				51	201	58	164			67	147
										68	144
Разом	2039		380		1146		1250		1042		3083

Білопільський район Р7720 опис №1											
1928		1929		1930		1931		1932		1933	
спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть
287	484	312	186	347	172	382	190	412	234	435	176
288	172	313	211	348	248	383	181	413	195	436	171
289	179	314	204	349	205	384	198	414	278	437	149
290	112			350	165	385	204	415	184	438	121
291	230			351	172	386	159	416	188	439	192
292	172			352	210	387	190	417	81	440	240
293	140			353	203	388	229	418	168	441	202
294	220			354	194	389	90	419	154	442	151
				355	157	390	180	420	251	443	108
				356	191	391	110	421	145	444	238
						392	150	422	239	445	224
						393	119			446	192
										447	125
										448	153
										449	230
										450	133
										451	181
										452	189
										453	76
										454	250
										455	245
										456	131
										457	204
										458	217
										459	240
										460	196
										461	146
										462	161
										463	161
										464	104
Разом	1709		601		1917		2000		2117		5306

Сумський район Р7720 опис №15											
1928		1929		1930		1931		1932		1933	
спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть	спр	к-ть
271	255	287	134	315	233	347	254	367	254	382	238
272	249	288	138	316	205	348	226	368	243	383	202
273	242			317	232	349	232	369	196	384	188
274	168			318	227	350	170	370	258	385	221
275	215			319	128	351	246	371	239	386	163
276	220			320	286	352	212	372	213	387	80
277	235			321	195	353	140			388	268
278	232			322	210					389	219
279	228			323	127					390	265
										391	184
										392	235
										393	268
										394	155
										395	165
										396	147
										397	155
										398	116
м. Суми Р7720 опис №24											
100	67	112	51	125	77	146	71	159	82	180	38
101	15	113	91	126	22	147	23	160	39	181	20
102	84			127	22	148	26	161	29	182	90
103	316			128	212	149	40	162	155	183	171
104	278			129	159	150	249	163	223	184	410
						151	180	164	204	185	168
										186	100
										187	155
										188	162
										189	113
										190	128
										191	213
										192	115
										193	152
										194	228
										195	181
										196	157
Разом	2804		414		2335		2069		2135		5870

Розробник: Олександр Барило, студент Сумського державного університету.

Джерельна база вивчення Голодомору 1932-1933 років

*Власенко В.М., кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії Сумського державного університету*

Голодомор 1932-1933 років – одна з найтрагічніших сторінок історії українського народу. Ініційований і реалізований комуністичним режимом, він став причиною гибелі кількох мільйонів наших співвітчизників, руйнації соціальних і духовних основ нації. Розкуркулення, насильницька колективізація, депортація, репресії, терор, згортання українізації – це взаємопов’язані між собою ланки побудови нового суспільства, реалізації комуністичної доктрини, створення комуністичної форми тоталітарної держави.

Тривалий час тема голодомору 1932-1933 рр. була під забороною відповідальною за це радянською владою. В останні два десятиліття інтерес до вивчення національної трагедії як в Україні, так і за кордоном посилювався. Оцінку йому дали міжнародні фахові інституції, вищі органи влади України, чимало країн світу. У 1988 р. комісія Конгресу США, а наступного року міжнародна комісія юристів на чолі з професором Я.Сандбергом визнали голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. У 2003 р. відбулися Парламентські слухання щодо вшанування пам’яті жертв цієї трагедії. Саме тоді Верховна Рада України дала політико-правову оцінку голодомору в Україні, визнавши його актом геноциду українського народу. Того ж року Україна звернулася до Генеральної асамблеї ООН з пропозицією дати оцінку цій трагедії. 36 країн оприлюднили Спільну заяву, в якій було висловлено співчуття українському народу. Президент України видав декілька указів про започаткування Дня пам’яті жертв голодомору, вшанування пам’яті померлих від голоду та визнання голодомору геноцидом українського народу. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про голодомор 1932-1933 років в Україні». Вітчизняні вчені і краєзнавці, літератори і журналісти спромоглися донести до свідомості народу страшні прояви голодомору, сприяли усвідомленню ним масштабів трагедії. Правда про голодомор має слугувати відновленню історичної справедливості, примиренню і моральному зміцненню людей, духовному оновленню нашого суспільства.

Голодомор – це трагедія загальноукраїнська. Проте вона має не тільки національний вимір, оскільки охоплювала УСРР, Кубань та Північний Казахстан, де проживала велика кількість українців, але і регіональний. Немає в Україні регіону, якого б не торкнулася ця трагедія. Пропонована Книга пам’яті жертв голодомору 1932-1933 рр. Сумської області є задокументованим свідченням цього.

Понад 60 років на дослідження голодомору було накладене табу в радянській історіографії, оскільки сам факт смерті кількох мільйонів осіб у мирний час ставив під сумнів усі переваги радянської системи і монополію КПРС на владу. Тому перші відомості про трагедію в Україні та її прояви у регіонах, зокрема на Сумщині, були оприлюднені на сторінках тогочасної преси української еміграції (паризький «Тризуб», празький «Гуртуймося», «Розбудова нації» тощо)¹ і Західної України (львівські газети «Діло», «Мета», «Наш клич», «Нова зоря», «Новий час», «Свобода» та інші)², у працях відомих діячів еміграції³. Так, у тижневику «Тризуб» подавалася інформація про опір селян примусовій колективізації у с.Кіндратівка поблизу Сум⁴, було надруковано вірш «Голод» відомого українського поета, нашого земляка Олександра Олеся⁵. Уродженець Сум, полковник Армії УНР, головний редактор військового журналу «Гуртуймося» Василь Филонович опублікував статті про події початку 30-х років в Україні, де, зокрема, навів приклади людоїдства в окремих селах УСРР⁶.

Нова хвиля публікацій про розкуркулення, примусову колективізацію, голодомор, репресії припадає на період німецької окупації, коли у місцевих газетах «Визволення», «Відродження», «Голос Охтирщини», «Лебединський вісник», «Новий час», «Путивля-

нин», «Сумський вісник» з'являються матеріали про голодомор. Так, у газеті «Сумський вісник» друкувалася інформація про перипетії колективізації і голодомору у краї⁷, вміщено передрук статті агронома, економіста С.Сосновського про голодомор з харківської газети «Нова Україна»⁸, в якій автор на основі статистичних матеріалів, рішень партії більшовиків доводив штучність голодомору (він стався внаслідок реалізації політики партії на селі), охарактеризував методи його здійснення (колективізація, хлібозаготівельні кампанії, натуральні штрафи), визначив безпосередні втрати населення від голоду (4,8 млн. осіб) та опосередковані (2,8 млн. осіб від зменшення приросту населення). У липні 1943 р. у редакційній статті «Сумського вісника» йшлося про десяти роковини страшної трагедії, стверджувалося, що голод вдарив перш за все по середняцьким і бідняцьким господарствам, оскільки заможних селян розкуркулили ще напередодні трагедії, повідомлялося про встановлення у с.Марченки на Миргородщині великого хреста на честь померлих від голоду людей⁹.

У другій половині ХХ століття матеріали про голодомор в Україні друкувалися в емігрантській та зарубіжній пресі, виданнях української діаспори. Серед них праці уродженців або колишніх мешканців Сумщини Івана Багряного¹⁰, Григорія Ващенко¹¹, Омелія Калиника¹², Костянтина Кононенка¹³, Володимира Мазура¹⁴, Євгена Онацького¹⁵, Леоніда Полтави¹⁶, Дмитра Солов'я¹⁷, Володимира Тимошенка¹⁸, переважна більшість яких залишилися на Заході після Другої світової війни, а також учасника дисидентського руху в СРСР Володимира Малінковича¹⁹ та репресованого наприкінці 30-х років Миколи Зерова (перевидання творів на Заході)²⁰. Важливість цих праць при дослідженні голодомору полягає у тому, що більшість їхніх авторів були свідками трагічних подій кінця 20-х – початку 30-х років, збирали спогади тих, хто пережив голод. Незважаючи на обмаль архівних матеріалів у цих працях, їхні дані (власні спостереження, свідчення жертв голодомору) є цілком інформативними, репрезентативними, а висновки об'єктивними.

Окрему групу праць складають роботи представників української еміграції і діаспори, присвячені голодомору в Україні, в яких зустрічається інформація про наш край. До таких належать роботи М.Вербицького та Г.Сірика. Перший доводить штучність голодомору та розкриває методи його здійснення в Україні через публікацію свідчень тих, хто пережив голодомор, був репресованим, а після війни опинився у Великобританії. У книзі є свідчення про голод у Лебединському, Недригайлівському, Охтирському і Роменському районах²¹. Друга робота присвячена перебігу подій початку 30-х років на Чернігівщині і північних районах Сумщини, зокрема на Глухівщині, Кролевеччині, Шосткинщині²². На Заході друкувалися роботи публіцистичного характеру (свідчення) про голодомор через історію окремої родини²³.

Аналітичність, широтою охоплення проблеми, глибиною узагальнень відрізняються роботи західних істориків Джеймса Мейса і Роберта Конквеста, які безпосередньо займалися проблемою голодомору в Україні. Вони розглядали зазначену проблему у широкому контексті історії радянської системи 20-30-х років та здійснення політики більшовиків щодо села і сільського господарства. Р.Конквест звернув увагу на такі аспекти проблеми, як ігнорування повідомлень з місць про голод, експорт хліба, відмова від допомоги голодуючим з-за кордону, відмова від послаблення податкового тиску для голодуючих, заборона вживати слово «голод» у партійній і державній риторичі (термінології), визначив кількість жертв голоду в Україні. У своїх роботах автор наводив факти здійснення голодомору і на Сумщині²⁴.

У 40-80-х роках ХХ століття радянські історики орієнтувалися на загальні вимоги партійних органів щодо історичної науки. Про голод або не говорили взагалі, йшлося лише про продовольчі проблеми під час будівництва основ соціалізму та колгоспного ладу на селі, або згадували його лише у контексті боротьби з «буржуазними» фальсифікаціями історії України. Свідченням цього є публікація місцевого автора про здійснення колективізації на Охтирщині²⁵. Особливо тема голодомору набрала ідеологічного спрямування у 80-х роках, коли українська діаспора відзначала 50-річчя організації радянською владою голодомору і комісія Конгресу США оприлюднила результати своєї роботи щодо оцінки

трагедії. З ініціативи тогочасного керівництва КПУ була створена відповідна група істориків для відповіді на закиди «американського імперіалізму» й «українського буржуазного націоналізму». Саме тоді з'являються перші публікації науковців²⁶ і письменників²⁷ про голодомор та необхідність його вивчення.

Невдовзі тема голоду 1932-1933 рр. (не голодомору) знаходить своє висвітлення у місцевій пресі. У 1989 р. було надруковано 8²⁸ матеріалів про голод, 1990 р. – 7²⁹, 1991 р. – 3³⁰, 1992 р. – 3³¹. На сторінках всеукраїнських фахових видань публікувалися статті, в яких наводилися факти про голод у нашому краї³². Нарешті з'явилися перші монографія про голод С.В.Кульчицького³³ та документально-публіцистична книга, присвячена подіям 1932-1933 рр. в Україні. Друга містила чимало матеріалів і по окремих районах та населених пунктах Сумській області³⁴. В усіх публікаціях голод визначався як трагічна сторінка радянської історії, проте про його штучність не йшлося, стверджувалося, що це лише певна деформація, а не закономірність розвитку тогочасної радянської системи.

Новим поштовхом для вивчення проблеми голодомору 1932-1933 рр. в Україні стали 60-ті роковини цієї соціальної і національної трагедії. У Києві, Одесі, Чернівцях та Харкові пройшли наукові конференції, зросла кількість публікацій у фахових журналах та місцевій пресі. Вони засвідчили еволюцію у поглядах на причини, наслідки голодомору, кількість прямих і непрямих жертв, зміну концептуальних поглядів на подію. Вперше було зазначено, що голод – це засіб колективізації селянських господарств, геноцид, що базується на комуністичній доктрині.

Ці тенденції у дослідженні людомору поступово відображалися й у місцевих публікаціях. У 1993 р. вперше у Сумській області побачила світ збірка «Голодомор на Сумщині»³⁵, в якій переважно письменники і журналісти у художній формі показали трагічну долю мешканців нашого краю під час голоду. Того ж року вийшла всеукраїнська збірка свідчень тих, хто вижив у ті роки лихоліття, в тому числі у Лебединському, Недригайлівському й Охтирському районах³⁶. Кількість публікацій про голодомор у місцевій пресі сягнула рекордної цифри – 35.

У 1994 р. вперше у нашому краї вийшло історико-документальне видання Бориса Ткаченка³⁷. Автор використав широке коло джерел для написання книги, оприлюднив зібрані ним свідчення про голодомор на Лебединщині, намагався визначити причини трагедії і її наслідки на Сумщині, відповідальність центрального і місцевого партійного та державного керівництва.

Питання колективізації, розкуркулення, хлібозаготівельних кампаній, що були окремими складовими політики партії на селі, які врешті-решт призвели до голодомору, знайшли своє висвітлення на II Сумській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції³⁸. Проте їх автори не завжди пов'язували ці заходи радянської влади з голодомором, оприлюднюючи лише фактичний матеріал, що висвітлював окремі сторони політики партії у галузі сільського господарства. Того року у місцевій пресі з'явилася лише одна публікація про голодомор³⁹.

Як в Україні, так і регіонах у другій половині 90-х років спостерігалось зменшення кількості публікацій про голодомор, проте зросла їх якісна сторона, були запропоновані нові концептуальні засади. Виділяються соціальна і національна складові голодомору, з'ясовується питання ставлення західних країн до терору голодом в УСРР, голодомор інтерпретується як суперечність між тогочасним політичним режимом і українськими дрібними товаровиробниками, утверджується погляд на голодомор як на геноцид українського народу, виявляються спільні риси і різниці голодоморів в Україні 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 рр. З'являються монографічні роботи з історії голодомору і сталінізму⁴⁰, в яких актуалізуються такі проблеми, як викачування коштів і коштовностей у населення через систему торгзінів (торгівля з іноземцями), ігнорування урядами країн Європи й Америки та міжнародними організаціями голоду в Україні, доля дітей під час голодомору, визначення складових голодомору (прямі репресії, терор голодом, депортації, утаємничення голоду).

У цей період дослідження голодомору початку 30-х років на Сумщині дещо відстає від загальноукраїнських студій. У 1995 р. на сторінках місцевої преси опубліковано 2 статті⁴¹, 1996 р. – 1⁴², 1997 р. – 1⁴³, 1998 р. – 6⁴⁴, 1999 р. – 5⁴⁵, 2000 р. – жодної, проте один матеріал надруковано у центральній пресі⁴⁶. У другій половині 90-х років з'явилася низка наукових публікацій, в яких йшлося про весну останнього (1933) року життя відомого письменника, уродженця Тростянця Миколи Хвильового⁴⁷, хлібозаготівельну кампанію на початку голодомору у Шосткінському районі⁴⁸, перипетії колективізації селянських господарств і голодомору на Надригайлівщині⁴⁹. Дві останні роботи мають більше описовий, ніж аналітичний характер.

На початку XXI століття у дослідженні голодомору 1932-1933 рр. на всеукраїнському рівні відбувається певний перелом. Виходять великі колективні монографії «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси»⁵⁰ та «Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки»⁵¹. У першій роботі державний терор кінця 20-х – початку 30-х років розглядається у кількох формах – розкуркулення, хлібозаготівлі 1931-1932 рр., натуральні штрафи, актуалізується питання збройного опору селян під час голодомору та визначення винуватців терору (комуністична доктрина). У другій книзі досить докладно проаналізовано різні аспекти голодомору – стан українського села у роки НЕПу, суцільна колективізація, терор голодом у різних його проявах, демографічна катастрофа, виживання селян, державні органи влади та армія в роки голодомору, національно-духовна сфера українського суспільства під час голодомору, акції української еміграції та міжнародної громадськості у справі допомоги голодуючим. Обидві книги містять свідчення реалізації голодомору 1932-1933 рр. на території Сумщини. Вагомим доробком у вивченні національної трагедії є бібліографічні покажчики⁵², в яких за тематично-видовою ознакою зібрано та систематизовано літературу з теми. Завдяки зусиллям науковців та усвідомленню трагедії політичною елітою голодомор на державному рівні визнається геноцидом проти українського народу.

На місцевому рівні продовжується дослідження окремих аспектів трагедії у регіоні – особливості колективізації селянських господарств у північних районах Сумської області⁵³, прояви голодомору на Роменщині⁵⁴, Краснопільщині⁵⁵, у с.Хотінь Сумського району⁵⁶, збройний опір політиці партії на селі в окремому населеному пункті⁵⁷. Серед досліджень по окремих місцевостях нашого краю варто відзначити роботу М.М.Артюшенка з історії Тростянещини 1917-1945 рр., окремих розділ якої присвячено голодомору. Автором використано різноманітні джерела, подано аналітичні таблиці, показано динаміку виконання хлібозаготівельних кампаній і механізми організації голодомору⁵⁸. Грунтовністю її особливим ракурсом у дослідженні проблеми відзначаються праці О.Ігнатуши⁵⁹, який розглядає голодомор крізь призму антицерковної політики держави на прикладі нашого регіону. На думку автора, боротьба проти церкви цілком вписувалася у систему примусової колективізації і руйнації найбільш міцних осередків релігійного життя. Проблеми репресій проти віруючих у контексті голодомору присвячена робота А.С.Чугай⁶⁰.

Перша спроба загальнення доробку місцевих науковців, краєзнавців і журналістів у вивченні голодомору належить П.І.Соболь⁶¹. Автор дав коротку характеристику стану дослідження трагедії на Сумщині. Проте дослідник залишив поза увагою всеукраїнські видання, в яких подано чимало матеріалів з теми по нашому краю, видання української еміграції та діаспори, а також місцеву пресу.

Книга В.А.Золотарьова з історії харківських ЧК-ДПУ-НКВС представляє собою документальні нариси про тих, хто протягом 1919-1941 рр. очолював обласні і районні структури ОДПУ⁶². Важливість цієї роботи полягає у тому, що в ній подано біографічні дані про тих, хто безпосередньо здійснював терор, репресії проти селян та інтелігенції під час голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині.

У вступній статті книги «Реабілітовані історією. Сумська область» на широкому фоні політичних репресій на Сумщині показано застосування надзвичайних заходів радянської влади щодо селян і сільського господарства напередодні і під час голодомору 1932-1933

рр. – розкуркулення, примусова колективізація, хлібозаготівельні кампанії, боротьба з «українським націоналізмом»⁶³.

Відомий дослідник історії репресій і дисидентського руху в Україні О.І.Бажан опублікував роботу, присвячену формам і методам репресивної політики партії в нашому регіоні⁶⁴. Вона є важливою при визначенні конкретних заходів влади у здійсненні репресій напередодні і під час колективізації селянських господарств, розкуркулення, хлібозаготівельних кампаній, а також проти національної інтелігенції напередодні голодомору.

Як і в попередні роки, продовжують виходити історико-документальні праці з голодомору в Україні, в яких публікуються матеріали і по Сумщині⁶⁵. Спостерігається тенденція до збільшення кількості публікацій у місцевій пресі, особливо у зв'язку з 70-ми роковинами трагедії. За підрахунками автора, у 2001 р. було опубліковано 4 статті, 2002 р. – 7, 2003 р. – 29, 2004 р. – 8, 2005 р. – 12 статей, які свідчать про масштаби трагедії у нашому краї.

Після того, як вищі органи влади визнали голодомор геноцидом українського народу і звернулися до країн світу про визнання цієї трагедії як геноциду, на всеукраїнському і місцевому рівні збільшується кількість публікацій, корегуються концептуальні засади щодо голодомору. Вагомим добробом дослідників голодомору є вихід в останні роки збірників документів, підготовлених науковцями Інституту історії України НАН України⁶⁶, Галузевого державного архіву СБУ України⁶⁷, окремих відомих науковців⁶⁸. У передмовях або вступних статтях до них аналізується історіографія і джерельна база проблеми, характеризуються окремі аспекти трагедії. З'являється чергова монографія відомого дослідника голодомору С.В.Кульчицького⁶⁹, в якій автор узагальнює свої погляди на трагедію.

За останні три роки відбулися певні зрушення у дослідженні голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині. У 2006 р. вийшов об'ємний збірник документів про голодомор. У вступній статті упорядник збірника Л.А.Покидченко не тільки подала характеристику вміщених документів, зробила короткий історіографічний огляд, але і показала загальну канву розвитку трагічних подій у 1932-1933 рр. в нашому краї⁷⁰. Того ж року з'явилися роботи місцевих авторів про голод на Кролевеччині⁷¹ та наш край в умовах голодомору⁷², в яких розглянуто окремі аспекти трагедії на Сумщині, наведено приклади людодітва. У книзі «Прокуратура Сумщини: історія і сучасність» показана роль цього правоохоронного органу у подіях на межі 20-30-х років, перетворення його на орган здійснення репресій проти селянства, інтелігенції та супротивників тогочасного тоталітарного режиму⁷³.

У 2007 р. побачила світ чергова книга Б.Ткаченка, де на широкому історичному тлі знайшов своє висвітлення і голодомор 1932-1933 рр. у нашому краї⁷⁴. Робота засвідчує певну еволюцію поглядів автора на причини голодомору. Побіжно торкнувся голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині О.Сотник⁷⁵. Спостерігається стала тенденція підвищення інтересу до голодомору 1932-1933 рр. з боку преси з наближенням чергових (75-х) роковин трагедії. За підрахунками автора, у 2006 р. на сторінках місцевої преси було опубліковано 22 статті, 2007 р. – 79, 2008 р. (на початок липня) – 25 статей.

Отже, історіографія проблеми голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині є широкою і різноманітною, накопичено велику кількість публікацій з історії голодомору по області та районах. Окремі науковці і краєзнавці намагалися робити загальні висновки, досліджувати окремі аспекти проблеми, проте в цілому тема голодомору на Сумщині розробляється по-вільно. Абсолютну більшість праць про трагічну подію складають газетні статті. Не завжди науковий характер мають статті у часописах, автори деяких історико-краєзнавчих брошур тяжіють до описовості події, їм бракує наукового апарату, узагальнень матеріалу. Сподіваємося, що пропонована книга ліквідує певні лакуни в історії нашого краю кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст.

* * *

Незважаючи на тривале замовчування в країні факту голодомору та пов'язаних з ним подій, відклалося чимало (хоча і не в повному обсязі) різноманітних комплексів документів, що свідчать про трагедію, її масштаби, методи реалізації політики партії на селі, репресії, терор тощо. Постійно збільшується коло історичних джерел, що вводяться до на-

укового обігу, зростає археографічний фонд, накопичуються і оприлюднюються спогади жертв і очевидців трагедії.

Серед усього масиву документів про голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині, що були оприлюднені до цього часу, можна виділити такі групи:

Всеукраїнські збірники документів і матеріалів. По-перше, це документальні збірки, що виходили в радянській Україні і стосувалися не голодомору конкретно, бо його не визнавали і про нього не згадували, а про колективізацію як складову будівництва основ соціалізму. Вони прямо чи опосередковано свідчать про класовий характер політики партії на селі та способи її реалізації в Україні. До таких, наприклад, належить збірник «Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 – июнь 1941»⁷⁶, який містить рішення місцевих партійних органів щодо зміцнення колективних господарств, класовий підхід при формуванні їх складу, відправку на село так званих 25-тисячників та їх роботу в районах, створення МТС тощо (1929-1932 рр.). Цікавим, на наш погляд, є повідомлення газети «Ударник социалистических полей» про створення у Путивльському районі мережі медпунктів і дільниць для обслуговування колгоспів і МТС, датоване 27 лютого 1934 р. Воно свідчить про існування великих проблем на селі одразу після голоду та мету, яку переслідувала місцева влада цією акцією: «Райинспектура Путивля развертывает широкую работу в деле помощи колхозникам, ставя своей целью сохранить здоровье колхозника [...], чтобы к началу весенне-посевной кампании он явился бы мощным, крепким работником, могущим выполнить все возложенные на него обязательства по проведению посевной»⁷⁷.

По-друге, це документальні збірки з питань голодомору. Із створенням у другій половині 80-х років групи істориків, які б вивчали питання голодомору з метою критики «буржуазних» фальсифікацій історії України, розпочалася робота зі збору інформації про голод. Результатом цієї роботи став збірник «Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів»⁷⁸, підготовлений Інститутом історії партії при ЦК Компартії України на базі Партійного архіву цього інституту (нині Центральний державний архів громадських об'єднань України). Було вперше обнародовано документи, що розкривали причини, хід та наслідки голодомору. Збірник містить документи про ці жахливі події і на Сумщині: постанови Політбюро ЦК КП(б)У, телеграми ЦК КП(б)У Харківському обкому, доповідні записки Харківського обкому, постанови бюро Харківського обкому, листи секретаря Краснопільського райкому партії. В них йшлося про план продовольчого постачання України на серпень 1932 р., надання продовольчої допомоги окремим районам області, напружене продовольче становище, необхідність прискорення вивантаження зерна з України на експорт, порядок постачання промисловими товарами районів і сіл, які виконують план хлібозаготівель. Крім того, подавалися заяви колгоспників про вихід з колгоспів⁷⁹.

Друга збірка «33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал»⁸⁰ була створена з ініціативи письменника В.Маняка та його дружини Л.Коваленко та за постановою Спілки письменників України. Упорядники стверджували, що голодомор – це геноцид (цілеспрямоване знищення) українського народу. Вони створили новий жанр документальної розповіді, довели важливість такого виду джерела, як розповідь свідків голодомору. Тому великий обсяг книги займають свідчення очевидців голодомору, в тому числі уродженців і мешканців Сумщини⁸¹.

Третя збірка «Колективізація і голод на Україні 1929-1933» була створена зусиллями науковців Інституту історії АН України⁸². Вона базувалася на документах і матеріалах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва (нині Центрального державного архів вищих органів влади та управління України). Серед комплексу документів, що стосувалися Сумщини, можна виділити такі документальні групи:

- *документи республіканських органів влади та управління:* інформаційні бюлетені, зведення, обіжники, відомості, повідомлення Наркомзему УСРР, доповідні записки працівників, повідомлення інструкторів Укрколгоспцентру (про примусову колективізацію і розкуркулення, історію створення артілей, опір селян примусовій

колективізації, хід колективізації, облік та оплату праці в колгоспах, вороже ставлення селян до колгоспного майна, теракти, саботаж і агітацію проти колективізації, незадовільний стан сільськогосподарської кампанії, загибель худоби, опір селян колективізації, організацію громадського харчування для голодуючих колгоспників);

- *документи місцевих партійних і державних органів* (акти обстеження господарства розкуркуленого селянина, примусове вилучення у селян зерна для посівфонду);
- *повідомлення сількорів* (про свавілля місцевих керівників), *позаштатних інспекторів районних комітетів контролю* (про виключення з колгоспу і розкуркулення, виправдання незаконних дій), *газет* (репресивні заходи щодо селян);
- *листи, заяви, скарги громадян* (надмірний штраф за недопостачу хліба державі, про розкуркулення і виселення з хати за невиконання хлібзаготівлі, виключення з колгоспу і розкуркулення, примусову конфіскацію худоби у середняків і бідняків, масовий голод, занепад колгоспів і загрозу смерті)⁸³.

У четвертій збірці «Чорна книга України»⁸⁴ є окремий розділ «Національна катастрофа України», присвячений голодомору 1932-1933 рр. Опубліковані документи вищих республіканських партійних і державних органів, листи до керівних органів, свідчення очевидців трагедії, зокрема мешканця Сум І.Лукашенка⁸⁵.

Наступна збірка «Злочин»⁸⁶, упорядником якої є П.Кардаш, представляє собою збірник статей про злочини комуністичного режиму взагалі й організацію в Україні голодомору зокрема та свідчень очевидців голодомору, в тому числі про голодомор у нашому краї⁸⁷.

Нарешті, у 2007 р. побачила світ книга «Голодомор 1832-1933 рр. в Україні: документи і матеріали» обсягом понад 1100 сторінок⁸⁸. Упорядником є відомий дослідник голодомору Р.Я.Піріг. Частина документів, що стосується Сумщини, дублюється із збірником «Колективізація і голод на Україні 1929-1933». Тому виділимо лише ті документи, які вперше вводяться до наукового обігу і відносяться до таких документальних груп: Книга містить документи вищих органів влади та управління СРСР, УСРР, місцевих партійних і радянських, органів, зарубіжних дипломатичних установ, політичних і громадських організацій, матеріали закордонної преси, щоденники, листи, заяви, скарги громадян. Серед комплексу документів, що стосувалися Сумщини, можна виділити такі документальні групи:

- *документи вищих партійних і державних органів СРСР* (про безумовне виконання плану хлібзаготівель);
- *документи республіканських партійних і державних органів*: Політбюро ЦК КП(б) У, ЦК КП(б)У (про надання допомоги окремим районам Харківської обл., факти голоду в областях республіки, план продовольчого постачання України на серпень 1933 р., доприселення в степові райони), РНК УСРР (про надання фінансової і продовольчої допомоги колгоспам, які потерпіли від неврожаю 1931 р.), ДПУ (про масові виїзди селян з України, продовольче становище в Харківській обл.), Робітничо-селянської міліції (про морально-політичний розклад особового складу в умовах поганого продовольчого постачання), Наркомзему (про хід підготовки до осінньої сівби в одноосібному секторі), Укрколгоспцентру (про виконання планів хлібзаготівель);
- *документи місцевих партійних і державних органів*: (про надзвичайно напружене продовольче становище в окремих районах Харківської обл., припинення завезення товарів у села, які не виконують планів хлібзаготівель, незадоволення населення методами проведення хлібзаготівель, хід виконання річного плану хлібзаготівель у Чернігівській і Харківській областях);
- *листи, заяви, скарги громадян* (про вихід селян з колгоспів);
- *документи зарубіжних дипломатичних установ* (дповідна записка консула Італії до МЗС Італії)⁸⁹.

У 2007 р. побачила світ, а наступного року була перевидана, книга «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД»⁹⁰. Вона складається з двох блоків документів і матеріалів. Перший блок містить документи органів Державного політичного управління, які здійснювали репресивну політику на селі, в тому числі на Сумщині: записка ДПУ УСРР про стан колгоспів за матеріалами агентурного вивчення їхньої діяльності; супровідні листи голови ДПУ УСРР С.Реденса генеральному секретарю ЦК КП(б)У С.Косіору про ставлення партійців і комсомольців на селі до хлібозаготівель та про боротьбу з «саботажем хлібозаготівель» у колгоспах; оперативний бюлетень ДПУ УСРР щодо боротьби із «сільською контрреволюцією», чернетка звіту ДПУ УСРР прохід репресивних операцій на селі, лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР З.Канцельсона до голови ДПУ УСРР В.Балицького про поширення голоду.

З-поміж документів другого блоку «Очевидці про Голодомор», що стосуються Сумщини, виділимо уривки із щоденника уродженки Охтирки, вчительки Олександри Радченко та фрагмент поеми студента Лебединського педагогічного технікуму Григорія Бурика «Домовина»⁹¹.

Місцеві (обласні, районні, окремих населених пунктів) збірники документів. Перший невеликий за обсягом (61 сторінка) збірник документів про голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині з'явився у 2002 р.⁹² і містив невелику кількість документів про жахливу трагедію. Другий збірник «Голодомор 1932-1933 років на Сумщині» побачив світ у 2006 р. і складався з передмови, вступної статті, 156 документів і 53 спогадів про голодомор, 106 ілюстративних матеріалів та науково-довідкового апарату (коментарі, тематичний перелік 402 документів, список фондів і друкованих джерел, що містять інформацію про голодомор, перелік офіційних документів про вшанування пам'яті жертв голодомору і політичних репресій, перелік документів, вміщених у збірнику, іменний та географічний покажчик, скорочення)⁹³. Упорядником обох збірників виступила співробітниця Державного архіву Сумської області Л.І.Покидченко. у книзі вміщено документи як союзного (постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР.), всеукраїнського (постанови Політбюро ЦК КП(б)У, резолюції пленуму ЦК КП(б)У, РНК УСРР), так і обласного рівня, спогади представників усіх районів нинішньої Сумської області. Вони свідчать про доведення селянства до голодомору, людоїдства, констатують штучність голоду.

Заслугове на увагу дослідників книга Б.Ткаченка «Під чорним тавром», яка містить як архівні документи, списки розкуркулених і репресованих селян Лебединського району, так і спогади очевидців голоду, фотоматеріали, більшість яких зібрав автор книги⁹⁴. Усі документи супроводжувалися коментарями автора. Відзначаючи ґрунтовність книги, слід зазначити, що наведення посилань на документи набагато підвищило б їх джерелознавчу цінність та інформативність. У книзі стверджується, що голодомор 1932-1933 рр. був штучним і спрямованим проти українського селянства.

Заслугове на увагу виданій 2003 року збірник-брошура про голодомор у кількох селах (Васюківщина, Верbove, Мар'ївка, Миколаївка, Рогізне, Северинівна, Стеценкове), які нині належать до Северинівської сільради Сумського району⁹⁵. Упорядником, автором вступної статті, післямови, додатків є Г.М.Іванущенко. Збірка містить архівні матеріали і спогади очевидців голодомору. Головною метою штучного голодомору, на думку упорядника, була ліквідація одноосібного селянського господарства як соціально-економічної основи українського націоналізму.

Усі ці збірники документів місцевого рівня поєднують архівні матеріали зі спогадами-свідченнями наших земляків, які пережили голодомор. Наукове значення їх полягає в обнародуванні комплексу не опублікованих раніше документів, які є цінним джерелом при дослідженні соціальної і національної трагедії українського народу.

Публікації документів у фахових наукових виданнях. За браком збірників документів наприкінці 80-х – на початку 90-х років минуло століття на сторінках наукових журналів публікувалися документи і матеріали з історії голодомору та подій, пов'язаних з цією трагедією. У 1989 р. в Українському історичному журналі були вміщені документи про

голод 1931-1933 рр. в Україні⁹⁶. Окремі документи стосувалися людомору на Охтирщині⁹⁷. У 1992 р. у журналі були опубліковані документи про розкуркулення⁹⁸, в тому числі у Великописарівському, Конотопському, Недригайлівському та Сумському районах⁹⁹.

Опрацювання джерельної бази про Голодомор повинно стати основою для підготовки нових наукових видань, ще одною сходинкою до повернення історичної правди.

¹ Див.: Піскун В. Українська еміграційна преса 30-х рр. про голодомор в Україні (за матеріалами українського часопису «Тризуб») // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – К., 2003. – С.243-249; *Власенко В.М.* Проблема голодомору 1932-1933 рр. в Україні на сторінках паризького «Тризуба» // Сумська старовина. – 2007. – №XXI-XXII. – С.176-194.

² Див.: *Вечеш М.М.* Газета «Свобода» про голод 1932-1933-х рр. на Україні // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України: Тези доповідей і повідомлень 5-ї Всеукр. конференції. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С.317-318; *Вдовичин І.Я.* Преса Галичини про голодомор в Україні 1932-1933 рр. // 36. праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1994. – Вип.1. – С.99-116; *Кушинеж Р.* Львівська українська преса про голодомор в УСРР // УІЖ. – 2006. – №3. – С.199-209.

³ *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Париж, 1934. – С.92-98, 206-212; *Ковалевський М.* Україна під червоним ярмом: Документи і факти. – Варшава; Львів, 1937 та ін.

⁴ Факти і цифри // Тризуб. – Париж, 1929. – №7. – С.10-11.

⁵ *Олець О.* Голод // Там само. – 1933. – №34. – С.13.

⁶ *Филонович В.* По той бік совітського кордону // Гуртуємося. – Прага, 1934. – Ч.12. – С.3-7; *Ф-ч В.* П'ятирічка // Там само. – 1933. – Ч.10. – С.30-34.

⁷ *Косовцанський О.* Селянство і колективізація // Сумський вісник. – 1941. – 9 листопада. – С.3; *Влада убивць* // Сумський вісник. – 1941. – 13 листопада. – С.1; *Барило А.* Селянське питання при більшовиках // Сумський вісник. – 1942. – 6 березня. – С.4.

⁸ Запам'ятайте страшні цифри (Правда про голод на Україні в 1932-1933 р.р.) [передрук статті А. Сосновського у газеті «Нова Україна» від 8 листопада 1943 р. зі скорочення] // Сумський вісник. – 1943. – 24 січня. – С.8.

⁹ *Жахливі роковини* // Сумський вісник. – 1943. – 4 серпня. – С.1.

¹⁰ *Багрянний І.* Чому я не хочу вертати на “родину”. – Лондон: Накладом Українського центрального бюро в Лондоні, 1946. – 30 с.; Те саме. – Вінніпег: Накладом Комітету українців Канади, 1946. – 40 с. – Під заголовком: Чому я не хочу вертатись до СРСР?; Те саме. – Відень, 1946. – 17 с.; Те саме англ. мовою. – [S.I.], 1947. – 51 р.; Те саме // *Багрянний І.* Публіцистика. – К., 1996. – С.22-31.

¹¹ *Ващенко Г.* Українська жінка і наше майбутнє // Календар-альманах на ювілейний 1948 рік. – Мюнхен, 1948. – С.101-105; *Він же.* Жахливий злочин Москви // Визвольний шлях. – Лондон, 1952. – Кн.12. – С.5-7; *Він же.* Жахливий злочин: голод на Україні 1932-1933 рр. // Ілюстративний Календар “Рідна нива” на звичайний рік 1957. – С.71-77.

¹² *Kalynuk O.* Communism the Enemy of Mankind. – London, 1955. – P.20, 28 [сс.Степанівка, Новоселівка, Миколаївка, Сумський р-н]; *Калиник О.* Хто допомагає Москві замаскувати голодове народодобвство в 1933 році? // Канадійський фермер. – Вінніпег, 1963. – Ч.40-45.

¹³ *Олежеко Н.* [Кононенко К.] Аграрна політика большевиків // Наша книгозбірня. – 1947. – Ч.5; *Копоненко К.* Colonial disfranchisement and exploitation of Ukraine by Moscow. – New-York: Ukrainian Congress Committee of America, 1958. – 30 р.; *Кононенко К.* Колоніальний визиск – основа советської індустріалізації. – Нью-Йорк: Пролог, 1990. – 27 с.; *Він же.* Сорокаріччя кінця // Наукові записки Українського технічно-господарського ін-ту. – Мюнхен, 1962. – Т.3. – С.136-149; *Він же.* Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї: 1917-1960. – Мюнхен, 1965. – 535 с. – (Український технічно-господарський ін-т; Сер.: Монографії; Ч.1) [про голодомор – С.276-282, 286].

¹⁴ *Мазур В.* Виступ свідка геноциду 1932-1933 років на Міжнародній науковій конференції в Києві // Визвольний шлях. – 1993. – Кн.12. – С.1426-1427; Голова Української народної помочі (США, Чикаго) Володимир Мазур: “Найбільший в світі геноцид має бути досліджений українським парламентом, а винні – засуджені” // Час-Тіме. – К., 1995. – 20 жовтня. – С.5.

¹⁵ *Онацький Є.* Відгуки голоду 1932-1933 рр. в Україні за її кордонами // Наш клич. – Буенос-Айрес, 1953. – Ч.39; Українські вісті. – 1953. – Ч.91; 1954. – Ч.10.

¹⁶ *Полтава Л.* Будівничі нової Америки // Свобода. – Нью-Джерсі (США), 1973. – 10 квітня; *Він же.* Американський історик про національні “голокості” // Гомін України. – Торонто (Канада), 1982. – 26 травня. – С.11; Укр. думка. – Лондон, 1982. – 1 квітня. – С.5; *Він же.* Кавказ і Україна в 1933 році // Національна трибуна. – Нью-Йорк, 1984. – 8 липня. – С.2.

¹⁷ –*ро-й* [Соловей Д.]. Голод на Україні // Українське слово. – Бльомберг, 1948. – Ч.19 (5 грудня); *Він же*. Початок колективізації в Україні // Українська думка. – 1949. – Ч.32, 33; *Він же*. Чого коштувала Україні акція московського Політбюро по запровадженню “колективізації” // Українська думка. – 1949. – Ч.31 (7 липня). – С.3; *Він же*. Скільки людности загинуло на Україні під час штучного створеного голоду 1932-1933 р. // Наш вік. – Торонто (Канада), 1950. – Ч.14-16; *Він же*. Ще про голод на Україні 1932-1933. Уривок зі спогадів Х.Рябокожа. Звернення до читачів, які під час Другої світової війни, чи після неї, змушені були покинути Україну // Народна воля. – Скрантон (США), 1951. – Ч.39. – С.6; [Соловей Д.] Факти говорять самі про російсько-більшовицьке народодовбивство на Україні. Реєстр селян с.Будьоновки на Харківщині, що загинули під час планового голоду 1932-1933 рр., одержані від Е.Гусар // Народна воля. – Скрантон (США), 1951. – Ч.41. – С.6; Ч.42. – С.6; Ч.43. – С.6 [без підпису]; *Він же*. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929-1933 роках. Ч.1. / З переднім словом *М.Стахова*. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Українська Вільна Громада в Америці, 1952. – 85 + 3 с. – (Політ.-наук. 6-ка; Ч.1); *Він же*. Голгота України. Ч.1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою та другою світовою війною. – Вінніпег: Накладом “Українського голосу”, 1953. – 288 с.: іл.; *Solovey D.F.* The Golgotha of Ukraine: Eyewitness Account of the Famine in Ukraine Instigated and Fostered by the Kremlin in an Attempt to Quell Ukrainian resistance to Soviet Russian National and Social Enslavement of the Ukrainian People / Foreword by *L.Myshuga*; transl. and ed. by *S.Shumeyko*. – New-York: Ukrainian Congress Committee of America, 1953. – 43 p., [3] p. of pl.: ill.; *Соловей Д.* Українське село в роках 1931-1933 // Український збірник. – Мюнхен, 1955. – Кн.2. – С.64-79; *Він же*. Україна під п'ятою окупантів. – Сан-Поль, 1958; *Він же*. Україна під п'ятою окупантів. – Сан-Поль, 1958; *Д.Ф. [Соловей Д.]* Українська література про голод в Україні в 1932-1933 роках. До 25-ї річниці акту народодовбивства, здійсненого ЦК КПСС // Вільна Україна. – 1958. – Ч.18. – С.42-44; *Solovey D.* The Soviet Union, a New Despotice Empire. – New-York: Ukrainian Congress Committee of America, 1958. – 12 p.; *Соловей Д.* Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні: (До 40-літнього ювілею КП(б)У і 25-ої річниці голоду 1932-33 рр. в Україні) // Український збірник. – Мюнхен, 1959. – Кн.15. – С.3-62; *Solovey D.* On the 30th Anniversary of the Great Man-Made Famine in the Ukraine. – Jersey City, [1963]. – 26 p.; Ukr. Quarterly. – 1963. – Vol.19. – №3. – P.237-246; Vol.19. – №4. – P.350-363; *Соловей Д.* Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років. – К.; Полтава: Інститут політ. та етнополіт. Досліджень НАН України, 2005. – 300 с. та інші.

¹⁸ *Timoshenko V.P.* Soviet Agricultural Policy and Nationalities Problems in the USSR // Reports on the Soviet Union in the 1956: A Symposium of the Institute for the Study of the USSR, April 28-29, 1956. – P.31-50; *Timoshenko V.P.* Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR // Report on the Soviet Union in 1956, Institute for the Study of USSR, New-York, 1956. – P.31-50.

¹⁹ *Малінкович [Маленкович] В.* Голод 1933 року на Україні // Сучасність. – Мюнхен, 1983. – Ч.10. – С.16-23; Форум. – Мюнхен, 1983. – №3. – С.4-19.

²⁰ *Зеров М.* До всіх людей свісті в цілому світі: (Лист) // Літературознавчий симпозион / За ред. *П.Роснка*. – Торонто (Канада), 1967. – С.34-38.

²¹ *Вербицький М.* Найбільший злочин Кремля. Заплянований штучний голод в Україні 1932-1933 років. Фактичний матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В.Британії – живих свідків голоду / Демократичне об'єднання бувших репресованих українців Советами ДОБРУС у В.Британії. – Лондон, 1952. – С.68-71.

²² *Сірюк [Сірюк] Г.* Факти і події до майбутньої історії Сіверщини. – Торонто: Гомін України, 1975. – 224 с. [про голодомор – С.114, 144]; *Сірюк [Сірюк] Г.* Голодомор 1933 року на Сіверщині: [Глухів, Кролевець, Шостка] // Визвольний шлях. – Лондон, 1988. – Ч.4. – С.486-492.

²³ *А.Р.* Історія однієї української родини – Штаньків на Роменщині // Українські вісті. – 1948. – Ч.42.

²⁴ *Конквест Р.* Жатва скорби // Новый мир. – М., 1989. – №10. – С.179-200. [с.Михайлівка, Сумська обл. – С.181]; *Він же*. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – 382 с.; Те саме / Пер. з англ. *Н.Волошинович, З.Корабліної, В.Новак*. – Луцьк: ВМА «Терен», 2007. – 456 с. [Сумська обл. – С.175, 248, 269].

²⁵ *Волис В.Ф.* Партийная организация Ахтырского района в период осуществления сплошной коллективизации (1929-1934 гг.) // Краеведческие записки / Ахтырский краеведческий музей. – Ахтырка, 1961. – Вып.2. – С.30-52.

²⁶ *Кульчицький С.В.* «33-й: голод»: Запрошуємо до створення книги меморіалу // Сільські вісті. – К., 1988. – 9 грудня; *Він же*. 1933: Трагедія голоду. – К.: т-во «Знання» УРСР, 1989. – 48 с. – (Сер.1 «Теорія і практика КПРС. Історія», №6) [Сумський р-н. – С.30].

²⁷ *Гуцало С.* Створимо книгу народної пам'яті // Літературна Україна. – 1988. – 10, 21 листопада; *Титаренко В.* Щоб не повторилося... Про Всеукраїнський тиждень Пам'яті жертв голоду 1932-1933 рр. та сталінських репресій // Там само. – 1990. – 10 травня. – С.2.

²⁸ *Безсмертний В.* Голод: [Тростянецький р-н] // Ленінським шляхом. – 1989. – 5, 16 вересня; *Вінниченко Ф.* Помовчимо в скорботі [Лебединський р-н] // Будівник комунізму. – 1989. – 3 серпня; *Кушнірев Г.* Не забудьте мене тридцять третій...: [Великописарівський р-н] // Красное знамя. – 1989. – 5 августа; *Павленко Л.* Печучі серця, спомини і мислі [Недригайлівський р-н] // Світло Жовтня. – 1989. – 22 липня; *Петровецький Г.* Один день 1933 року: [м.Ромни] // Комуністичним шляхом. – 1989. – 15 липня; *П'ятак Л.* Малоизвестная страница истории: [Шосткінський р-н] // Советское Полесье. – 1989. – 17 октября; *Ткаченко Б.* Голгофа [Лебединський р-н] // Будівник комунізму. – Лебедин, 1989. – 8 липня; *Яровенко П.* Это нашей истории строки: [с.Рябина, Великописарівський р-н] // Красное знамя. – 1989. – 11 июня.

²⁹ *Бойченко І.* Голодомор: [Недригайлівський р-н] // Світло Жовтня. – 1990. – 24 березня; *Бойченко І.* Жертви 33-го: [с.Рубанка, Недригайлівський р-н] // Ленінська правда. – 1990. – 21 листопада; *Голгофа:* [Спогади жителів Сумщини] // Червоний промінь. – 1990. – 12 травня. – С.6-7; *Демченко М.* Народна трагедія на Роменщині // Комуністичним шляхом. – 1990. – 17 липня; *Довжинець Л., Бойко В.* Правда про голод 33-го року // Ленінська правда. – 1990. – 17 червня; *Коваль О.* Голодомор у Берестівці: [Липоводолинський р-н] // Ленінська правда. – 1990. – 26 червня; *Тончик Т.В.* Лихоліття // Червоний промінь. – 1990. – 7 липня; *Яровенко П.* Кризь пекло...: [с.Рябина, Великописарівський р-н] // Червоний промінь. – 1990. – 6 жовтня. – С.6-7.

³⁰ *Гладченко І.* Голод тридцять третього [Великописарівський р-н] // Красное знамя. – 1991. – 29, 31 августа; *Гусак Л.* Сповідь приреченого: [с.Чернеча Слобода, Буринський р-н] // Сумщина. – Суми, 1991. – 8-11 жовтня; Те саме. – К.: Смолоскип, 2006. – 112 с.; *Хоменко Т.* Насипоме курган-могилу? [с.Хухра, Охтирський р-н] // Прапор перемоги. – 1991. – 24 вересня.

³¹ *Ковальов І.* Це було в Неचाївці [Буринський р-н] // Рідний край. – 1992. – 30 травня; *Курило М.* Тіні епохи: [Недригайлівський р-н] // Життя Лебединщини. – 1992. – 1, 8, 15 липня; *Мовчан Я.* Немає нічого страшнішого за голод: [смт Липова Долина] // Наш край. – 1992. – 27 травня.

³² *Коваленко Л.* Апокаліпсис // Людина і світ. – К., 1990. – №12. – С.2-9 [с.Комиші, Охтирський р-н. – С.5]; 1991. – №1. – С.17-22 [Білопільський р-н. – С.18; с.Рябушки, Лебединський р-н. – С.19; с.Вільшана, Недригайлівський р-н. – С.21]; *Кульчицький С.В., Шаталіна С.П.* Становище дітей на Україні у 1931-1933 роках (Документальна розповідь) // Минуле України: відновлені сторінки / Редкол.: *І.М.Хворостяний* (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – С.168-190 [Лебединський р-н. – С.183].

³³ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». – К., 1991. 430 с.: іл.

³⁴ 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал / Упоряд. *Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк*. – К.: Рад. письменник, 1991. – [Свідчення жителів Сумщини -С.19, 446-447, 476-477, 480-481, 486-488, 494, 505-534, 557, 561-564, 571].

³⁵ Голодомор на Сумщині: Зб. / Упоряд. *О.П.Столбін*. – Суми: РВВ облуправління по пресі, 1993. – 156 с.

³⁶ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства. – Дніпропетровськ-Мюнхен, 1993. – 223 с. [Лебединський, Недригайлівський, Охтирський р-ни – С.128-130].

³⁷ *Ткаченко Б.* Під чорним тавром: Історична розвідка про геноцид на Україні і, зокрема, на Лебединщині в 1932-1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською пам'яттю. – Лебедин: ВВ “Білий лебідь” редакції газети “Життя Лебединщини”, 1994. – 463 с.: іл.

³⁸ *Данилюк Ю.З.* Політичні репресії проти селянства на Роменщині на початку 30-х років // Матеріали другої сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Ч.І. Історія. – Суми: СДПШ ім. А.С.Макаренка, 1994. – С.93-95; *Луценко В.П.* К вопросу о деятельности местных партийных организаций и сельских советов в осуществлении сплошной коллективизации на Сумщине (конец 20-х – 30-е гг.) // Там само. – С.119-124; *Рудченко Т.М.* Розкуркулювання як репресивний захід проти селянства України в процесі суцільної колективізації (к.20 – п.30) // Там само. – С.157-163.

³⁹ *Дідоренко Л.* Трагедія Славгорода – трагедія України: [Краснопільський р-н] // Добрий день. – 1994. – 19 серпня. – С.4.

⁴⁰ *Шитюк М.* Голодомор ХХ століття: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. – К.: Гелон, 1997. – 61 с.: портр.; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.: іл.; *Веселова О., Марочко В., Мовчан О.* Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочин проти народу. – К., Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – 270, [4] с.

⁴¹ *Галкін О.* Факти – вперта річ // Вільна думка. – 1995. – 24 грудня. – С.4; 1996. – 7-14 січня. – С.13; *Попільнюх М.* Біль душі: Нарис: [с.Пологи, Охтирський р-н] // Вільна думка. – 1995. – Ч.8.

⁴² *Василенко Г.* Голодомор 1932-1933 на Роменщині: Сторінки історії // Вісті Роменщини. – Ромни, 1996. – 2 березня. – С.3.

⁴³ *Соколенко В.* Як більшовики знищили сільське господарство на Україні [с.Віри, Білопільський р-н] // Движение. – 1997. – №3. – С.2.

⁴⁴ *Городецький М.* Над чим плакала скрипка: Голодомор 1932-1933 рр. на Україні: [Роменський р-н] // Вісті Роменщини. – 1998. – 1 травня. – С.6; *Кабанов Є.* Жертви і страхіття голодомору: [Глу-

хівський р-н] // Глухівщина. – Глухів, 1998. – 5 грудня; *Кравченко Н.* Вымирили семьями, улицами... До 65-річчя голодомору [Великописарівський р-н] // Ворскла. – 1998. – 16 декабря. – С.2; *Романко І.Г.* Чорна пелена голодомору [с.Капустинці, Липоводолинський р-н] // Наш край. – 1998. – 9 грудня. – С.3; *Салик М.* Трагедія народу: 65-річчя голодомору в Україні: [Конотопський р-н] // Конотопський край. – 1998. – 9 грудня; *Стойко П.А.* “Я пам’ятаю голод”: [Кролевецький р-н] // Кролевецький вісник. – 1998. – 9 грудня. – С.4.

⁴⁵ *Видович Д.* О прошлом сельского хозяйства // Ваш шанс. – 1999. – 1 апреля. – С.31; *Гапоненко Н.В.* Те кошмарные годы... [Великописарівський р-н] // Ворскла. – 1999. – 16 января. – С.2; *Кравченко Н.* Те кошмарные годы... [Великописарівський р-н] // Ворскла. – 1999. – 16 декабря; *Романенко І.Г.* Чорна пелена голодомору: [Липоводолинський р-н] // Наш край. – 1999. – 9 грудня; *Терлецький В.* Пекуча пам’ять про голодомор // Советское Полесье. – 1999. – 9 февраля. – С.2-3.

⁴⁶ *Жмурков В.* Бабця Квасолина вижила у голодовку, бо худа була... [с.Низи, Сумський р-н] / Фото М.П’єха // Голос України. – К., 2000. – 18 квітня. – Фотогр. – (Ровесники століття).

⁴⁷ *Любченко А.* Його таємниця: [зокрема, про весну 1933 р. у житті М.Хвильового] // Кур’єр Кривбасу. – Кривий Ріг, 1996. – №59-60. – С.44-52.

⁴⁸ *Товстуха П.В.* Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. у Шосткінському районі (на матеріалах газети “Зоря”) // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. 7-8 грудня 1999 р. 36 статей. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 1999. – С.75-76.

⁴⁹ *Скрипченко І.* Історія Недригайлова. З найдавніших часів до кінця ХХ століття. – Суми: Собор, 2000. – 125 с. [Колективізація і голод. – С.72-75].

⁵⁰ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.. Історичні нариси / Д.В.Архирейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відпов. ред. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.

⁵¹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки / Інститут історії України НАН України; відп. ред. В.М.Литвин; голова ред. ради В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2003. – 887 с.: іл.

⁵² Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л.М.Бур’ян, І.С.Рекул; Редкол.: О.Ф.Богущанська, С.В.Кульчицький (відп. ред.), В.Мотика; Ред.: М.Л.Десенко, І.С.Шелестович; ОДНБ ім.М.Горького, Інститут історії України НАН України, Фондація українознавчих студій Австралії. – Одеса; Львів: М.П.Коць; ТЗОВ «Дивосвіт», 2001. – 656 с.; Бібліографія про голодомор 1932-1933 рр. / Уклад. О.І.Ганжа // Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки / Інститут історії України НАН України; Відп. ред. *В.М.Литвин*; Ред. рада: *В.А.Смолій* (голова), *І.М.Дзюба*, *С.В.Кульчицький*, *В.М.Литвин*, *В.І.Марочко*, *Дж.Мейс*, *Р.Я.Піріг*. – К.: Наук. думка, 2003. – С.862-880. Голодомор 1932-1933 рр. на Україні (До 70-річчя): Бібліографічний покажчик / Укладачі О.Г.Люта, Л.О.Смочко; Наук. редактор М.М.Вегеш. – Ужгород: РВВ Управління у справах преси та інформації, 2004. – 148 с.; Політичні репресії в Україні (1917-1980-ті роки). Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: *С.Білоконь*, *Р.Подкур*, *О.Рубльов*. – Житомир: Полісся, 2007. – 456 с.

⁵³ *Товстуха П.В.* Особливості колективізації сільського господарства в Шосткінському і Ямпільському районах // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Ч.І. – Суми: СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2001. – С.160-163.

⁵⁴ *Садівничий В.* ... Торгували холодом і котлетами [Роменський р-н] // Пам’ять століть. – К., 2001. – №3. – С.99-105.

⁵⁵ *Дідоренко Л.* Голодомор 1932-1933 років на Краснопільщині. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2003. – 40 с.

⁵⁶ *Литвин М.І.* Хижий оскал 1933 року // Литвин М.І. Хотинь – край наш Слобожанський. – Суми: Слобожанщина, 2002. – С.215-216.

⁵⁷ *Івануценко Г.* Хутір Жовтоніжки – історія без продовження [Недригайлівський р-н] // Визвольний шлях. – Лондон, 2004. – Кн.5. – С.74-78.

⁵⁸ *Артюшенко М.М.* Новітня історія Тростянецьчини (1917-1945 рр.). – Тростянець, 2004. – 570 с.

⁵⁹ *Ігнатуша О.М.* Антиправославна акція під час голодомору 1932-1933 рр. // Матеріали п’ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч.ІІ. Історія Сумщини з найдавніших часів до кінця ХІХ ст. Новітня історія Сумщини. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. – С.120-123; *Він же.* Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави // Сумська старовина. – Суми, 2003. – №ХІ-ХІІ. – С.80-84.

⁶⁰ *Чувай А.С.* Більшовицькі репресії проти віруючих на Сумщині // Сумський обласний краєзнавчий музей: історія і сьогодення. 36. наук. статей. – Суми: Мак-ден, 2006. – 109-122.

⁶¹ *Соболь П.І.* Голод-голоцид 1932-1933 років на Сумщині (до питання про стан вивчення проблеми) // Матеріали шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми: СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2005. – С.125-129.

⁶² *Золотарьов В.* ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди і долі (1919-1941) / Вступ. ст. Ю.Шаповала. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.

⁶³ Історія свідчить // Реабілітовані історією. Сумська область: У 3 кн. – Кн.1. – Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. – С.21-29.

- ⁶⁴ *Бажан О.Г.* Форми і методи репресивної політики радянської влади на Сумщині в 1920 – початку 1930-х років // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Інститут історії України НАН України та ін.; Редкол.: П.Т.Трощко (відп. ред.) та ін.* – К., 2005. – Вип.30. – С.98-119.
- ⁶⁵ *Злочин / Упоряд. П.Кардаш.* – Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. – 555 с. [Сумська обл. – С.101, 109-116, 140-142, 188-191]; *Пам'ять народу не убійсна: спогади очевидців // Смерть смерть подолали. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.* – К., 2003. – С.219-237. [Лебединський, Сумський р-ни. – С.275, 284-285, 293-295, 308, 311-318].
- ⁶⁶ *Пиріг Р.Я.* Передмова // *Голодомор 1932-1933 років в Україні / Упоряд. Р.Я.Пиріг; НАН України; Інститут історії України.* – К.: ВД «Кієво-Могилянська академія», 2007. – С.5-34.
- ⁶⁷ *Данilenko В.* Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932-1933 років в Україні // *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД.* – К.: ВД «Стилос», 2007. – С.20-44; *Шаповал Ю.* Значення ново віднайдених документів ДПУ-НКВС для глибокого розуміння голоду 1932-1933 років // *Там само.* – С.45-61; *Кокін С.* Голодомор в Україні і ДПУ // *Там само.* – С.62-87; *Борисенко В.* Усна історія голодомору // *Там само.* – С.88-103; *Стасюк О.* Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду // *Там само.* – С.104-121.
- ⁶⁸ *Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто живив / Упоряд. Ю.Мицик.* – 2-ге видання. – К.: Книжковий дім «Кієво-Могилянська академія», 2005. – Т.1. – 421 с.; Т.2. – 443 с.; Т.3. – 432 с.; Т.4. – 504 с.; *Голод в Україні. Вибрані статті / Упоряд. Н.Дюк.* – Луцьк.: ВМА «Терен», 2006. – 164 с. [Лебединський, Недригайлівський р-ни. – 121-123].
- ⁶⁹ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
- ⁷⁰ *Покидченко Л.А.* «Мені й тепер чується глухий стогін вмираючих безвинних добрих людей...» // *Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. Упоряд. Л.А.Покидченко.* – Суми: Ярославна, 2006. – С.7-21.
- ⁷¹ *Карась А.* Чи був голод на Крелевеччині? // *Карась А.* З історії Сумщини. – К., 2006. – С.59-69.
- ⁷² *Карпенко М.П.* Сумщина в умовах голодомору 1932-1933 рр. // *Красзнавчий збірник. Статті та матеріали.* – Суми: Університетська книга, 2006. – С.116-128.
- ⁷³ *Власенко В.М.* З історії прокуратури Сумщини // *Прокуратура Сумщини: історія та сучасність: Науково-публіцистичне видання.* – Суми: Мак-Ден, 2006. – С.7-79.
- ⁷⁴ *Ткаченко Б.* Важка стежка до Бога. – Суми: ВАТ «СОД», Козацький вал, 2007. – 844 с.
- ⁷⁵ *Сотник О.* Геноцид української нації. – Суми: Мак-Ден, 2008. – 100 с.
- ⁷⁶ *Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 – июнь 1941: Сб. документов и материалов / Сост.: Е.В.Великодная, Л.Г.Довжжинец, И.А.Ильченко и др.; Редкол.: В.Д.Скряник (отв. ред.) и др.* – Х.: Прапор, 1983. – 239 с.
- ⁷⁷ *Там само.* – С.156.
- ⁷⁸ *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.* – К.: Політвидав України, 1990. – 604 с.
- ⁷⁹ *Там само.* – С.173, 192-193, 233-235, 249, 289-290, 322, 329, 477, 531, 544.
- ⁸⁰ 33-й: *Голод. Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк.* – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.
- ⁸¹ *Там само.* – С. 19, 446-447, 476-477, 480-481, 486-488, 494, 505-534, 557, 561-564, 571.
- ⁸² *Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд. Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна; Відп. ред. С.В.Кульчицький.* – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
- ⁸³ *Там само.* – С.103, 105-106, 128, 150, 152, 164-170, 182-183, 197, 213-214, 225, 238, 241, 273-279, 294-296, 302, 304, 308, 314-315, 319-323, 327-328, 335-336, 358-361, 391-393, 413, 437, 442-443, 446-447, 457, 472, 476-477, 484, 501-502, 526, 598-599, 610-611, 625, 634.
- ⁸⁴ *Чорна книга України: Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. Ф.Зубанич; передм. В.Яворівського.* – К.: Просвіта, 1998. – 782 с.
- ⁸⁵ *Там само.* – С.184-189.
- ⁸⁶ *Злочин / Упоряд. П.Кардаш.* – Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. – 555 с.
- ⁸⁷ *Там само.* – С.101,140-142.
- ⁸⁸ *Голодомор 1932-1933 років в Україні / Упоряд. Р.Я.Пиріг; НАН України; Інститут історії України.* – К.: ВД «Кієво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
- ⁸⁹ *Там само.* – С.177, 222-223, 299-300, 337, 386, 468-469, 584-585, 598, 616, 806, 809, 877, 903, 913, 931, 955.
- ⁹⁰ *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД.* – К.: ВД «Стилос», 2007. – 604 с.; *Те саме.* – К.: ВД «Кієво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.
- ⁹¹ *Там само.* – С.123-124, 132-133, 227-231, 245-246, 249-251, 338, 408-410, 412, 469, 507, 524, 533, 538-551, 578-579.

⁹² З історії голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині / Державний архів Сумської області. – Суми, 2002. – 61 с.

⁹³ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. Упоряд. Л.А.Покидченко. – Суми: Ярославна, 2006. – 356 с.

⁹⁴ Ткаченко Б. Під чорним тавром: Історична розвідка про геноцид на Україні і, зокрема, на Лебединщині в 1932-1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською пам'яттю. – Лебедин: ВВ “Білий лебідь” редакції газети “Життя Лебединщини”, 1994. – 463 с.: іл.

⁹⁵ Івануценко Г. Голодомор 1932-33 років: очима свідків, мовою документів. Северинівська сільрада Сумського району. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 59 с.

⁹⁶ Голод на Україні (1931-1933 рр.): [Документи і матеріали] / Вступ. слово В.І.Марочки, С.П.Шаталіної // УІЖ. – 1989. – №7. – С.99-111.

⁹⁷ Там само. – С.102.

⁹⁸ Розкуркулення в УСРР / Упоряд. Шаталіна Є.П. // УІЖ. – 1992. – №2. – С.103-115; №3. – С.109-123; №4. – С.77-95.

⁹⁹ Там само. – 1992. – №2. – С.114; №3. – С.123; №4. – С.79, 81.

ЗМІСТ

<i>Покидченко Л.А., начальник відділу організації та координації архівної справи Державного архіву Сумської області</i> “Мені й тепер чується глухий стогін вмираючих безвинних добрих людей...”	3
<i>Івануценко Г.М., директор Державного архіву Сумської області</i> Діагнози про смерть в період Голодомору 1932-1933 років, як джерело створення персональних баз даних	15 15
Динаміка смертності за документами Державного архіву Сумської області.....	21
<i>Власенко В.М., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Сумського державного університету</i> Джерельна база вивчення Голодомору 1932-1933 років	26

Державний архів Сумської області

Науково-довідкове видання

ПРИЧИНА СМЕРТІ: УКРАЇНЕЦЬ
З історії вивчення Голодомору 1932-1933 років
на Сумщині

Відповідальний за випуск: Іванушенко Г.М.
Опрацювання графіків: Барило О.Б.
Технічний редактор: Наталуха А.С.

Підписано до друку 14.11.2008. Формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк ризографічний.
Обл.-вид. арк. 2,42. Тираж 100.

Друк: ФОП Наталуха А.С.
м.Суми, вул.Горького, 2